

ग्रं. सं. ठाणे

विषय
सं. क्र.

काव्य
२४२४

मेघदूत
वा.श.बोरकर

REFBK-0023038

REFBK-0023038

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :—खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ [८] नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे जादा
वर्गणी भरावी लागेल.

23 AUG 1981

1 8 DEC 1985

1 JAN 1986

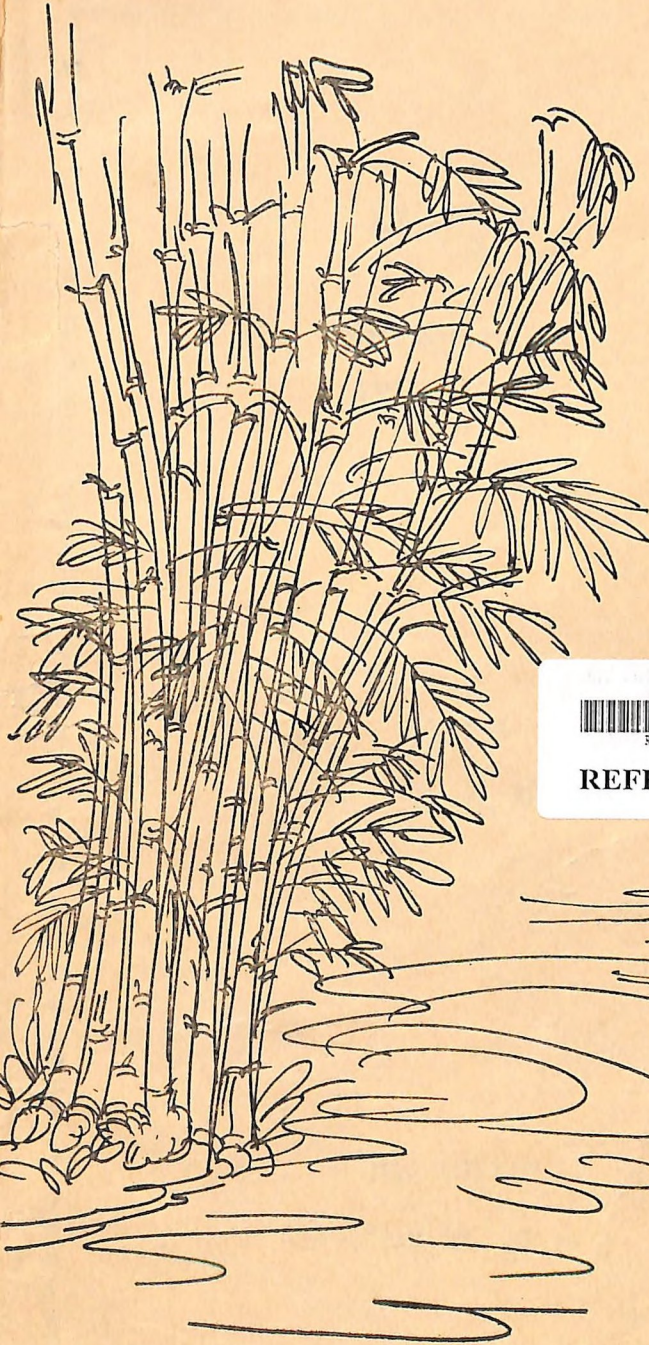
1 9 FEB 1986

(कृ. मा. प.)

५०००-४-८०

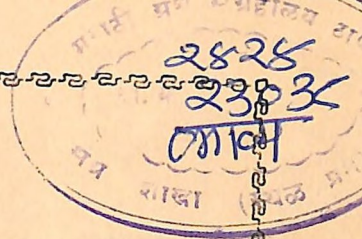
काव्य
२४२४
२३०३८
१३१९२१८७
संदेश शारदा

मेघदूत
९

REFBK-0023038

REFBK-0023038

मेघदूत

कविश्रेष्ठ कालिदासाच्या
संस्कृत मेघदूताची
मराठी
समवृत्त, सयमक, समश्लोकी

अनुवादक

कविवर्य बा. भ. बोरकर

श्रीविद्या प्रकाशन

२५० शनिवार पेठ, पुणे ३०

प्रकाशक :

दामोदर दिनकर कुलकर्णी

श्रीविद्या प्रकाशन

२५० शनिवार, पुणे ३०

प्रकाशनकाल : १५ सप्टेंबर १९८०

© सौ. रुक्मिणीबाई बोरकर

मणेरकर फ्लॅटस्

वेनी-आल्तु-बारदेश गोवा

किंमत १० रुपये

मुखपृष्ठ व आतील चित्रे :

सौ. वासंती मुञ्जुमदार

मुद्रक :

चिं. स. लाटकर

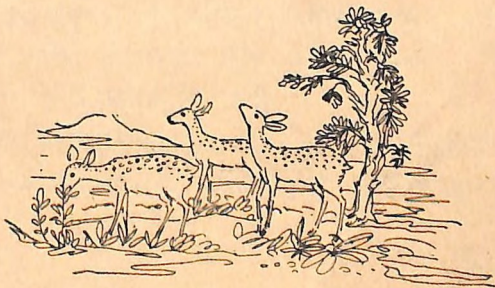
कल्पना मुद्रणालय

शिव-पार्वती

टिळक रोड, पुणे ३०

प्रा. रा. कृ. लागू
आणि
प्रा. न. गो. सुरु
यांस

या ' मेघदूता ' विषयी थोडेसें

घरांत आणि गांवच्या देवळांत जेव्हां जेव्हां पूजाअर्चा किंवा होमहवन चाले तेव्हां तेव्हां संस्कृत वाणीच्या अंतःसंगीताची माझ्यावर विलक्षण मोहिनी पडे आणि मी आपादमस्तक मोहून जात असें. बाळपणापासून हा अनुभव मी घेत आलों आहे. गांवांत मराठी तीन इयत्तांचें देखील शिक्षण जिथें मला नीट घेतां आलें नाहीं तिथें संस्कृतचा अभ्यास माझ्या वाटचाला कुठला येणार ? तरीहि संस्कृताची ओढ आवड सर्व प्रतिकूल परिस्थितींतहि कायम राहिली.

या ओढी आवडीमुळें असेल किंवा गांठच्या पूर्वाजितामुळें असेल संतपंतांच्या कवितेच्या आस्वादानाबरोबर माझे अबोध मन तिच्यांतील संस्कृत शब्दसंग्रह गोळा करित गेले. पुढें हातीं येईल तें संस्कृत साहित्य, कळो न कळो, मी आस्थेनें वाचीत राहिलों आणि हळूहळू मला तें कळत जाऊं लागलें. पुढें पुण्याच्या माझ्या वास्तव्यांत माझा हा छंद आणखी बळावला. याच काळांत सहज एक निमित्त झालें आणि त्यामुळें मी भगवद्गीतेची कोकणी समश्लोकी करायला प्रवृत्त झालों. वर्षभर हा उद्योग मी केला आणि त्यापायीं संस्कृत भाषेचा जो अभ्यास घडला त्यामुळें माझ्या संस्कृतच्या ज्ञानांत थोडी अधिक भर पडली.

मी अशा अवस्थेंत असतांना एकदा माझी दुसरी मुलगी सरोज माझ्याजवळ येऊन मला म्हणाली, ' माझी तिमाही परीक्षा अगदीं

तोडावर आली आहे आणि आम्हाला लावलेल्या या मेघदूताच्या श्लोकांचा माझा कांहींच अभ्यास झालेला नाही. शिक्षक शिकवून गेले. पण ते सारं माझ्या डोक्यावरून गेले. तेव्हां एवढे हे श्लोक मला शिकवा.'

‘मेघदूत’ काव्याबद्दल मी वरेंचसें ऐकलें वाचलें होतें, पण तोपर्यंत मी कांहीं तें वाचलें नव्हतें. तरीहि सरोजला लावलेले श्लोक मी माझ्या कुवतीप्रमाणें तिला समजावून सांगूं लागलों. ते सांगून झाल्यावर मी तिच्या डोक्यांत पाहिलें. पण ते चमकलेले दिसले नाहींत. मी ओळखलें, तिला ते उमगलेले नाहींत. तेव्हां मी मनाशीं ठरवलें कीं तिच्यासाठीं आपण हे श्लोक मराठींत अनुवादित करायचे.

अनुवादासाठीं छंद कोणता घ्यायचा याचा मी विचार करूं लागलों. तें १९५२ साल होतें आणि दिवस आषाढाचे होते. पावसाची धून बाहेर चातूच होती. योगायोगानें तिच्याशीं माझी धून लागली आणि एकाएकीं मला जाणवलें कीं मंदाक्रांता हाच या ऋतूचा स्वाभाविक छंद आहे. अनुवाद याच छंदांत हवा. दुसरा चालणार नाहीं. मी श्लोक वाचतां वाचतां घुमूं लागलों. एकामागून एक असे पहिले आठ श्लोक भराभर होत गेले, समवृत्त आणि सयमकहि. पण जेव्हां मी नवव्या श्लोकावर आलों तेव्हां एकाएकीं गाडें अडलें. हा श्लोक संपन्न अंतःसंगीतानें इतका भारावलेला आहे कीं, सतत तीन दिवस मी तो घुमत राहूनहि तें कांहीं माझ्या हातीं सांपडेना. तें सारखें मला गुंगारा देत राहिलें. माझ्यापरीनें तीन दिवस मी त्याचा अक्षरशः पिच्छा पुरवला. अन्नावरची वासना उडाली होती. झोप सोडून गेली होती. इतका मी त्याचा निदिध्यास घेतला होता. तरीहि नेमकी शब्दसंहिता कांहीं हाताला लागेना. शेवटीं मी टेकीला आलों. वाटलें, आपल्या हे आवाक्यापलीकडचें आहे. निराश होऊन मी त्या श्लोकाचा नाद सोडून दिला आणि थोडेसें खाऊन घेऊन झोपां गेलों.

पण काय आश्चर्य ! त्याच रात्री मला स्वप्न पडलें की मी

कॉलेजच्या एका रिकाम्या वर्गात एकटाच उभा आहे आणि माझ्या समोरच्या भिंतीवरील लांबलचक फळ्यावर त्या श्लोकाचा मराठी अनुवाद भल्या मोठ्या अक्षरांत खडवांत लिहिलेला आहे. स्वप्नांत आपण स्वप्न पाहतो आहोत असें माणसाला सहसा वाटत नाही. पण नवल हें कीं मला त्या वेळीं तसें वाटलें आणि असेंहि वाटलें कीं, दिव्याचें बटन दाबलें तर समोरचा श्लोक अदृश्य होईल. मी उठलों आणि काळोखांत चांचपडत जवळच्या टेबलाशीं गेलों. काळोखांतच टेबलावरचें पॅड व पेन उचलून मी तो श्लोक लिहून काढला, दिवा लावून तो वाचला आणि या चमत्कारानें विस्मय पावून विचारमग्न झालों.

हा अपूर्व अनुभव आल्यापासून मेघदूताचा मी ध्यासच घेतला. तेव्हां मी शेजारच्या ख्रिस्त प्रेम सेवाश्रमाच्या एका उघड्या खोलींत माझे लेखन करित असें. तेव्हां अनेक तऱ्हांचीं अनेक कामें माझ्या पाठीं लागलीं होतीं तरीदेखील त्या तगाद्यांतहि मेघदूताचा हा ध्यास मला सततची सोबत करित राहिला.

हातीं घेतलेला हा अनुवाद केवळ शब्दानुवाद, भावानुवाद किंवा रसानुवाद यापुरता मर्यादित न होता तो मूळ मेघदूताचा अस्सल मराठी अवतार झाला पाहिजे असा माझा आग्रह होता. म्हणून त्या काव्यामागच्या कालिदासाच्या मनाचा वेध मी सतत घेत होतो आणि त्याच्याशीं एकतान होऊं पाहात होतो. तें मला कितपत साधलें हें मी सांगूं शकत नाहीं. पण इतकें खरें कीं एक दिवस सकाळीं सोन्याचीं उन्हे बाहेर सांडलीं असतांना कविकुलगुरु कालिदास प्रत्यक्ष माझ्या खोलीच्या दारांत उभे असलेले मी पाहिले. रसरशीत सावळा वर्ण, मधे भांग पाडलेले लांब कुरळे केश, सस्मित मुद्रा, कपाळीं केशरी नाम, गळ्यांत बटमोगण्याची माळ, कमरेला रेशमी जांभळें नेसूं, खांद्यावर तसाच रेशमी अस्मानी शेल आणि पायांत गवती सपाता असे ते मला दिसले. त्यांनीं मला विचारलें, “काय लिहितां आहांत?” यावर मी म्हणालों, “मेघदूत”. यावर ते बोलले, “छान”. मात्र हा संवाद कोणत्या भाषेंत झाला हें

माझ्या ध्यानीं राहिलें नाहीं. हा सारा माझ्याच मनाचा खेळ असेल. पण त्या अनुवादनिर्मितीच्या काळांत माझ्या मनानें कालिदासाचा केवढा-ध्यास घेतला होता त्याचा द्योतक असा हा भास आहे याविषयीं मला शंका नाहीं.

कालिदासाच्या संस्कृतिसमृद्ध मनाशीं तादात्म्य पावण्याच्या या साधनेंत मीं अपूर्व असें सुख अनुभवलें आहे. रामगिरीपासून अलकेपर्यंत मीं मेघावरोवर प्रवास करित भारताचें सृष्टिसौंदर्य आणि संस्कृतिसौंदर्य यांचा मनमुराद आस्वाद घेतला आहे. यक्षाच्या आणि यक्षपत्नीच्या विरहव्यथेचीं एकरूप होऊन मीं माझी शृंगारभावना परिशुद्ध करून घेतली आहे. या मेघदूतांत भावकाव्यानें महाकाव्याचीं परिमाणें कशीं गाठलीं आहेत हें पाहून अनेकदा मी अवाक् झालों आहे आणि त्यांतलें कालिदासाचें काव्यगुणवैभव आणि अलौकिक प्रतिभाविलास यांच्या संस्पर्शानें मला आनंदाचे उमाळे आले आहेत आणि अनेकदा माझे डोळे आनंदाश्रूंनी भरून आले आहेत.

गेलीं वीस वर्षे हा अनुवाद माझ्या संग्रहां पडून होता. मधें एकदा गोव्याच्या 'माण्डवी' मासिकांत तो प्रसिद्ध झालेला होता. पण पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध होण्याचा योग एवढ्या कालावधींत त्याला आला नाहीं.

माझे मित्र वसंतराव देसाई आणि मधुकाका कुलकर्णी हे अनाहूत आस्थेनें आणि अगत्यानें पुढें आले नसते तर 'मेघदूता'चा हा अनुवाद कदाचित असाच पडून राहिला असता. 'मेघदूता'च्या रसिकांच्या पसंतीला हा उतरला तर त्याचें श्रेय मुख्यत्वेन त्यांनाच द्यावें लागेल.

पुणें, गुढीपाडवा
१७-३-१९८०

वा. भ. बोरकर

मेघानुवाद

भगवद्गीता आणि मेघदूत हे महाराष्ट्रीयांचे आवडते छंद आहेत. चिंतनशील विचारवंतांना भगवद्गीता आणि तिच्यावरील भाष्ये ह्यांच्याशी झोंबी घेतल्याशिवाय आयुष्यात कृतार्थता वाटत नाही, याचा प्रत्यय आपण गेली सातशे वर्षे घेत आहोत. ज्ञानोबा ते विनोबा या खटकेबाज प्रासामध्ये नादसाम्य तर आहेच पण गीताप्रेमाचा दुवाही त्यात अनुस्यूत आहे. मेघदूताची गोष्ट जरा वेगळी आहे. त्याचे वेड जडल्याला शेंसवाशे वर्षेच झाली आहेत. या शेंसवाशे वर्षांत मेघदूताचे मराठी अवतार किती झाले ते लक्षात आणले म्हणजे या आधुनिक छंदाची व्यापकता लक्षात येते. गेल्या शतकातील कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या विदग्ध रसिकापासून ते अगदी आजच्या संस्कृतप्रेमी कवींपर्यंत मेघदूताला मराठी परिवेष देण्याची जबर हौस दर पाच-दहा वर्षांनी फळाला आलेली आपण पाहात आहोत. आता हे खरे की, जडजंबालाचार्य संस्कृत पंडितांना मेघदूत हा एक पोरखेळच वाटत आला आहे. पण संस्कृत काव्यावर मनापासून प्रेम करणाऱ्या आणि संस्कृत भाषेत चांगली गती असणाऱ्या सहृदय रसिकांना मेघदूत हा सौंदर्याचा अक्षय ठेवा वाटत असतो. अशा रसिकांचा मेघदूतावर जीव जडतो. मेघदूताचा त्यांना वेध लागतो. जे ज्याला प्रिय असते ते किती प्रकारे आठवू, त्याला कसे कसे पाहू, त्याची किती किती आर्जवे करू, असे त्याला व्हावे हे स्वाभाविक आहे. हवालदार, श्रीखंडे, कात्रे, सवनीस आणि

चिंतामणराव देशमुख ही वडीलधारी माणसे अशा रसिकांच्या यादीत आहेत. कुसुमाग्रजांसारखे कविश्रेष्ठ, ना. ग. गोरे यांच्यासारखे राजकीय नेते आणि श्रेष्ठ साहित्यिक, वसंत पटवर्धन यांच्यासारखे अर्थकारणामधील धुरीण अशी अलीकडली विविध क्षेत्रांतली धुरंधर माणसे मेघदूताच्या प्रेमात पडलेली आपण पाहिली आहेत. या सर्वांनी मेघदूताचे मराठी रूपांतर करण्याचा प्रयत्न कमीअधिक प्रमाणात यशस्वी रीत्या केलेला आहे. याशिवाय प्रत्यक्ष अनुवाद करावयास न धजावलेले असे कितीएक बुझदिल मेघदूतप्रेमी आपण वारंवार पाहतो. आता कविवर्य बाळकृष्ण भगवंत बोरकर यांनी केलेले हे मेघदूताचे रूपांतर प्रकाशित होत आहे. कवी म्हणून त्यांचा अधिकार फार मोठा आहे. अमृतातेही पैजा जिंकणारी मराठी कविता लिहिणाऱ्यांच्या मालिकेत त्यांचे स्थान आहे. साहजिकच मेघदूताला देशीकार लेणे ते कसे चढवतात, याकडे रसिक वाचकांची उत्सुक दृष्टी लागून राहिल.

छंदोबद्ध कवितेच्या अनुवादात गद्य साहित्याच्या अनुवादापेक्षा अधिक अडचणी असतात. मेघदूताच्या बाबतीत तर त्या द्विगुणित होतात. या अडचणींची चर्चा कै. रा. श्री. जोग यांनी श्री. ग. नी. कात्रे यांच्या मेघानुवादाच्या प्रस्तावनेत सविस्तर केली आहे. या काव्याचा आकृतिविशेष शाबूत ठेवून त्याचा अनुवाद करावयाचा तर मंदाक्रांता हे मूळ वृत्त कायम ठेवले पाहिजे, काव्याच्या श्लोकसंख्येत फेरफार करू नयेत, म्हणजेच अनुवाद समवृत्त आणि समश्लोक करण्याशिवाय पर्याय नाही, असाच त्यांच्या विवेचनाचा निष्कर्ष निघतो. मराठी कवितेच्या परंपरेला अनुसरून सर्व अनुवादक श्लोकातील चरणयुगले सयमक करण्याची अतिरिक्त जोखीमही घेतात. अशा रीतीने समवृत्त, समश्लोक, सयमक या तिहेरी पेचातून रूपांतरकाराला वाट काढावी लागते. हे झाले केवळ रचनाबंधाचे विवेचन. हा रचनाबंध ज्या आशयासाठी स्वीकारणे अपरिहार्य ठरते तो मेघदूताचा आशय इतका नाजुक आणि श्रीमंत आहे की त्याची मिजास, नजाकत आणि सूचकता यांना धक्का न

लावता तो मराठीत आणता आणता अतोनात सायास सोसावे
 लागतात. सर्व शब्द सांभाळावे तर क्लिष्टता येते. सर्व अर्थ
 सामावण्याचा यत्न करावा तर शब्दकळा विघडून जाते. म्हणजे
 ज्ञानदेवाने म्हटल्याप्रमाणे ' मस्तकी पांघुरलें तों तळवटीं उघडें
 पडलें ' अशी दशा होऊन जाते. शब्द, आशय, अंतःसंगीत,
 नादगुणाने मिळणारी ध्वन्यर्थांची वलये आणि कविकुलगुरूच्या
 अजोड प्रतिभेने लीलया धारण केलेली आणखीही अशीच कोमल
 आयुधे यांचा मेघदूतात असा काही एकजीव झालेला आहे की ही
 सारी अवधाने सांभाळून मराठी मेघानुवाद करणाऱ्या सर्वांना फार
 श्रेष्ठ धारिष्ट्य जीवी धरावे लागते. लॅटिनमध्ये उपपदे नाहीत आणि
 इंग्रजीत मात्र ती टाळण्यासारखी नसतात; त्यामुळे लॅटिनचे इंग्रजीत
 रूपांतर करताना सर्व उपपदे (Articles) त्रासदायक
 अडथळ्यांसारखी अडमडतात अशी तक्रार अनुवादाच्या क्षेत्रात
 नेहमी ऐकू येते. संस्कृत भाषेत संधी, समास यांच्या साहाय्याने
 शब्दबंधांचा संकोच करून आशयबंध मात्र समृद्ध करता येतो.
 आपल्या आधुनिक भारतीय भाषांमध्ये अशी सोय नाही. संस्कृतमध्ये
 मूलधातूला विकार होऊन असंख्य शब्द सिद्ध होतात. याही
 वाबतीत आजच्या भाषांची शक्ती कमी पडते. समानार्थी शब्दांच्या
 राशीच्या राशी संस्कृतमध्ये आहेत; हे समानार्थी शब्द छंदोरचनेच्या
 सौकर्याला फार उपयोगी पडतात. एका अर्थाचे भिन्न भिन्न शब्द
 वापरले तर संस्कृतज्ञ वाचक क्लिष्टतेची तक्रार करीत नाही; उलट
 तथाकथित पर्यायवाचक शब्दांच्या अंतर्गामी आशयाच्या सूक्ष्म छटा
 लपलेल्या असल्यामुळे कवीने समर्पक शब्द वापरला की सहृदय
 रसिक अधिकच सुखावून जातो. कालिदासाच्या साहित्यात तर हे
 विशेष घडते. अशी शब्दश्रीमंती आजच्या आपल्या एकाही प्रांतिक
 भाषेत नाही. आता हेही खरे की लौकिक व्यवहारात, अर्थाच्या
 बारीक-सारीक भेदांचे अवधान ठेवून देशी भाषा अनेक शब्द
 उपयोगात आणतात. या वैभवापासून विदग्ध-भाषा संस्कृत नेहमीच
 बंचित राहिलेली आहे. याबद्दल दासोपंताने संस्कृताभिमान्यांना

हाणलेला टोला त्यांच्या वर्मी लागण्यासारखाच आहे. पण नुसत्या वावदुकीमुळे एका भाषेचे सामर्थ्य दुसरीला प्राप्त होत नाही. शब्दसिद्धी, शब्दबंध, शब्दश्रीमंती, वावयरचना असल्या बाबतीत मूळ साहित्याची भाषा आणि अनुवादाची भाषा यांतली तफावत मोठी असली तर अनुवाद दुर्घट व्हावा हे स्वाभाविकच आहे.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, रा. चिं. श्रीखंडे, रा. प. सबनीस, कवी कुसुमाग्रज, ना. ग. गोरे, वसंत पटवर्धन यांनी मेघदूताच्या आशयाला मंदाक्रांतेऐवजी जातिवृत्तांच्या साच्यात ओतण्याचा प्रयत्न केलेला असल्यामुळे या काव्याचा आकृतिबंधच बिघडला आहे. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या अनुवादांत आकृती आणि आशय यांच्या गळामिठीत व्यत्यय निर्माण होतो. कुसुमाग्रजांसारख्या सिद्धहस्त कवीकडून उतारलेला अनुवाद शब्दकळा व रचनासौंदर्य यांच्यामुळे एखाद्या सरस मराठी काव्यासारखा वाटल्यामुळे काही वाचक हरवून गेलेले आढळतात. पण आपली जिच्यावर प्रीत जडली ती ही नव्हे, भले ती कितीही सुंदर असो, असेच या कवितेविषयी म्हणावेसे वाटते. कविवर्य बोरकरांच्या अनुवादाची तुलना करण्यासाठी खरे म्हणजे चिंतामणराव देशमुख आणि श्री. गणेश नीलकंठ कात्रे यांचेच अनुवाद समोर ठेवले पाहिजेत. या दोन्ही अनुवादकांनी समवृत्त, समश्लोक, सयमक अनुवाद केलेले आहेत हा त्यांचा एक विशेष ज्ञाता. मुळावरहुकूम आशय वटावा आणि तरी रचनेलालित्य कायम राहावे यासाठी अक्षरशः वर्षानुवर्षे त्यांनी फार प्रयास घेतले हा त्यांचा दुसरा विशेष म्हटला पाहिजे. या दोघांबद्दल आदरभाव बाळगूनही ते आणि बोरकर यांच्यामधील महत्त्वाचा फरक येथे सांगितलाच पाहिजे. देशमुख आणि कात्रे यांचा संस्कृत भाषेवरचा अधिकार बोरकरांहून मोठा आहे; त्यांची श्लोकरचना सहसा निर्दोष आहे; पण ते दोघे रचनाकार आहेत, कवी नव्हेत. बोरकरांचे कवित्व वादातीत आहे आणि येथे प्रस्तुत गोष्ट आहे ती ही की, मेघानुवाद करताना बोरकरांच्या आंगच्या कवित्वाचा पुष्कळ उपयोग झालेला आहे.

मेघदूताचा आरंभीचा श्लोकच पाहा :

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः

शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु ॥

या श्लोकात कान्ता हा शब्द आहे. ढोबळ बुद्धीने पाहिले तर कान्ता, भार्या, स्त्री हे समानार्थी शब्द ठरतील. पण कम् = प्रेम करणे या धातूपासून झालेले हे नाम आहे. देशमुख त्याचा अनुवाद 'स्त्री' असा करतात. कात्रे कान्ताविरह हा मूळ शब्द कायम ठेवतात. (मराठीत कान्ता शब्दाची अर्थच्छटा सहजगत्या लक्षात येणार नाही.) बोरकर 'सखी' हा शब्द योजतात. श्लोकात कुबेराचा प्रत्यक्ष उल्लेख नाही. देशमुख मात्र 'धनेश' असा कुबेराचा स्पष्ट उल्लेख करतात. 'स्वाधिकारात् प्रमत्तः' याचा देशमुखांचा अनुवाद 'घडला आत्मकार्यात दोष' असा आहे. कात्र्यांनी 'घडता स्वामिकार्यां प्रमाद' असे म्हटले आहे, तर बोरकर 'घडुनि काहि कर्तव्यदोष' असे शब्द योजून यक्षाच्या हातून न कळत काही चूक घडली होती असे सुचवतात. 'अस्तंगमितमहिमा' याचेही कात्रे यांचे भाषांतर 'महिमालोप तो एक अब्द' असे आहे. यात वर्षभोग्य या शब्दाचा संबंध शापाऐवजी महिम्याशी जोडल्यासारखे होते. देशमुख 'लुप्तप्रभ' शब्द वापरतात. त्यापेक्षा 'अस्तप्रभ' हा बोरकरांचा शब्द अधिक उपयोगातला आहे. हे आणि असे असंख्य शब्दप्रयोग घेऊन तपशिलवार चिकित्सा केली तरी शेवटी प्रत्येक श्लोक सामग्र्याने प्रतिभावंत कवीच्या कलेचा प्रत्यय देणारा झाला पाहिजे हीच गोष्ट मुख्य आहे. या दृष्टीने श्लोकामागून श्लोक घेऊन चिकित्सा करण्याची निदान या प्रस्तावनेत मला आवश्यकता वाटत नाही.

संस्कृत भाषा आणि बोरकर यांचा संबंध लौकिक दृष्ट्या अगदीच जुजबी आहे. बोरकर संस्कृत कधी पढले नाहीत. त्यांनी संस्कृत ऐकले मात्र पुष्कळ. त्यांची संवेदना अशी तरल आणि

त्यांचे भाषाग्रहणाचे सामर्थ्य असे अलौकिक की संस्कृतच्या बाबतीत केवळ बहुश्रुत असूनही त्यांनी ती भाषा अगस्तीने समुद्र प्राशल्यागत सहजपणे प्राशून पचवली आहे असे वाटते. एरवी 'न कळे कोटुनि आला सजगी मृदुगति मलयसमीर' या चरणाच्या उत्तरार्धाचा जन्म कसा झाला असता ? त्यांच्या शब्दकळेशी ज्यांचा परिचय आहे त्यांना त्यांच्या कवितेत कधी कधी जयदेवाच्या शब्दबंधाचा पडसाद उमटल्यासारखे वाटत असेल. 'रतिरतकुक्कुट', 'पारिजातकुसुमगंध', 'वासंतिक उषासुंदरी हिमनगदेशातली', 'सदेह शारद वैणिकध्वसनावली', 'स्मितशरचंद्रिका', 'भुवनी भवनी हृदय उपवनी तरल विरलतर पवनावरणी', 'मदीय मातृनिटिली रेषा सुरभ्योज्वल', 'अमृतोपम मन कनकमनोरम', 'तू वासंत उषा प्रभातसमयी', 'श्रीहरि वरदान हास्य चिक्कलाविलास लास्य', 'शीतलतनुचपलचरण अनिलगण', 'जलवलये स्वरवलये दिनकर शशिकरवलये', 'सालंकृत तनुभागा मुकतिल परमामृतलहरी', 'श्रमितांतरिं सुरुचिर विश्रांती', 'चंद्रकिरणवसन तू रसज्ञ मालती', 'इंद्रनील चंद्रकांत सांध्यसुंदरी', 'सजलपारिजातकान्त', 'इंद्रचापवर्ग चित्ररत्नमाला' अशी असंख्य उदाहरणे या त्यांच्या अशिक्षित संस्कृतपटुत्वाची साक्ष देतील. याबरोबरच संतसाहित्य, पंतसाहित्य आणि शाहिरी कविता हाही त्यांच्या सांस्कृतिक संचिताचा भाग आहे. आधुनिक मराठी कविताही त्यांनी बुद्धीपेक्षा कानांनी अधिक अनुभवलेली आहे. यातच आमची रसाल शब्दकळा मिळवली म्हणजे त्यांच्या कवित्वाची मुख्यतः शब्दकळेची विविधता आणि संपन्नता यांचा काही बोध आपणास होतो. त्यांनी केलेल्या रघुवंशाच्या दुसऱ्या सर्गाचे भाषांतर मी पाहिले आहे :

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुपीमासनबन्धधीरः

या पंक्तीचा अनुवाद :

ती चालता हा पथि चालताहे ती बैसता हा बसलाचि राहे
अशा बाळबोध पंडिती वळणाने त्यांनी केलेला आहे हे मला

स्मरते. अशी वाळवोध वळणे त्यांच्या मेघानुवादातही अनेक आहेत.
 आधी एके सुखद तुज जो मार्ग सांगेन सोपा
 त्या मागोनी परिस जळदा श्राव्य माझ्या निरोपा
 माझ्यासाठी जरि जिवलगा फार केलीस घाई
 शैलीं शैलीं ककुभि भरल्या वेळ मोडेल काही
 ही दोन उदाहरणे या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहेत. यांच्यावरून
 बोली मराठीपासून फार फटकून असणारी शब्दसृष्टी बोरकर
 टाळतात हे लक्षात येईल. मेघदूतातील काही जागा अनुवादाला
 विशेष कठीण आहेत.

**जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
 जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।**

किंवा

**धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघ
 सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयः ।**

या पंक्तीचे बोरकरकृत अनुवाद पाहा :

येशी वंशा क्षितिविदितशा पुष्करावर्तकांच्या
 इंद्राचा तू सचिव वरिशी वांछिल्या रूपवेषा

आणि

धूम-ज्योती-पवन-सलिलें जन्मला मेघ कोठें
 आणि ज्ञानेन्द्रियपटु जिवें न्यायची गोष्ट कोठें
 याहीपेक्षा कसून परीक्षा घेणारे

‘ बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चंद्रिकाधौतहर्म्या ’

असे सामासिक एका शब्दाचे चरणही मेघदूतात येतात. माधव
 ज्यूलियनांनी एका कवितेत ‘ ज्यांते बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चंद्रिका
 धौत करी ’ असे श्रुतयोजन केले आहे !

पाही तेथे धवलित उमानाथचंद्रें निवास

असा गोळाबेरीज अर्थ काव्यांना द्यावा लागला आहे.

देशमुखानी

० सौध जेथ

बाह्योद्यानीं वसत हर तच्चंद्रिका द्योतवीत

अशी ब्रज्यापैकी वाट काढली आहे. बोरकरांनी याच पंक्तीचे भाषांतर

बाह्योद्यानीं स्थिरहर जिथें, राउळां चंद्रशोभा

असे केले आहे; ते असमाधानकारक आहे हेही नमूद केले पाहिजे. खरोखर अशा वेळी मराठी अनुवादकारांनी काय करावे हा एक न सुटणारा प्रश्नच आहे. किंवाहुना ज्याने संस्कृत कवितेची गोडी मुळात चाखली त्याचे पूर्ण समाधान होणे शक्य नाही ही मर्यादा लक्षात घेऊनच अनुवादकाला आपली कामगत करून दाखवावी लागणार. या दृष्टीने पाहता बोरकरांनी आपले काम चोख बजावले आहे असाच निर्वाळा द्यावा लागेल. 'प्रत्यासत्ते नभसि' यावद्दल 'भिडल्या श्रावणी', 'संसप्तानां त्वमसि शरणम्' वद्दल 'तसांची तू कणव जलदा' अशा सुखदायक शब्दबंधांचा अनुभव आरंभी घेत असतानाच ९ व्या श्लोकात अनुवादकाने संपूर्ण मराठी वाटणारे श्लोक लिहिण्यात यश मिळविले असल्याचे लक्षात येऊ लागते :

संथें पंथें स्ववश पवनासंगतीं चालताना

वामांगानें घुमतिल तुझ्या चातकानंद-ताना

गर्भाधानस्मृति उमलुनी व्योमलेखा बलाका

स्वांगें बंधो, रचितिल तुला कंठरेखा सुरेखा

कालिदासाच्या सुंदर आणि मार्मिक उपमासृष्टीचे कौतुक प्राचीन काळापासून होत आले आहे. पण त्याचे अर्थान्तरन्यासही मोठे लयदार आणि डौलदार असतात. 'अनुवादकर्त्यांची कसोटी पाहण्याची अचूक जागा म्हणजे मुळातील अर्थान्तरन्यास-स्वरूपाच्या ओळी' असा निकष रा. श्री. जोगांनी दिला आहे तो योग्यच आहे. या दृष्टीने काही अर्थान्तरन्यास मराठीत कसे अवतरले आहेत ते पाहण्याजोगे आहेत.

० सौध जेथ

बाह्योद्यानी वसत हर तच्चंद्रिका द्योतवीत

अशी बऱ्यापैकी वाट काढली आहे. बोरकरांनी याच पंक्तीचे भाषांतर

बाह्योद्यानी स्थिरहर जिथें, राउळां चंद्रशोभा

असे केले आहे; ते असमाधानकारक आहे हेही नमूद केले पाहिजे. खरोखर अशा वेळी मराठी अनुवादकारांनी काय करावे हा एक न सुटणारा प्रश्नच आहे. किंबहुना ज्याने संस्कृत कवितेची गोडी मुळात चारखली त्याचे पूर्ण समाधान होणे शक्य नाही ही मर्यादा लक्षात घेऊनच अनुवादकाला आपली कामगत करून दाखवावी लागणार. या दृष्टीने पाहता बोरकरांनी आपले काम चोख वजावले आहे असाच निर्वाळा द्यावा लागेल. 'प्रत्यासन्ने नभसि' यावद्दल 'भिडल्या श्रावणी', 'संसप्तानां त्वमसि शरणम्' वद्दल 'तसांची तू कणव जलदा' अशा सुखदायक शब्दबंधांचा अनुभव आरंभी घेत असतानाच ९ व्या श्लोकात अनुवादकाने संपूर्ण मराठी वाटणारे श्लोक लिहिण्यात यश मिळविले असल्याचे लक्षात येऊ लागते :

संथें पंथें स्ववश पवनासंगतीं चालताना

वामांगानें घुमतिल तुझ्या चातकानंद-ताना

गर्भाधानस्मृति उमलुनी व्योमलेखा बलाका

स्वांगें बंधो, रचितिल तुला कंठरेखा सुरेखा

कालिदासाच्या सुंदर आणि मार्मिक उपमासृष्टीचे कौतुक प्राचीन काळापासून होत आले आहे. पण त्याचे अर्थान्तरन्यासही मोठे लयदार आणि डौलदार असतात. 'अनुवादकर्त्याची कसोटी पाहण्याची अचूक जागा म्हणजे मुळातील अर्थान्तरन्यास-स्वरूपाच्या ओळी' असा निकष रा. श्री. जोगांनी दिला आहे तो योग्यच आहे. या दृष्टीने काही अर्थान्तरन्यास मराठीत कसे अवतरले आहेत ते पाहण्याजोगे आहेत.

कामार्ता हि प्रकृतिरूपणाश्चेतनाचेतनेषु

याची मराठी रूपांतरे अशी झालेली आहेत—

कामार्ताना जड अजड हें भान नाहीच जात्या—देशमुख

कामार्ताना फरक न कळे चेतना-चेतनांत—कात्रे

कामार्ताना जड अजड हें भान नोहे स्वभावं—बोरकर

याच्या मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा

‘ ना ’ श्रेष्ठाची तरिहि बरवी ‘ हो ’ नको दुर्जनाची

—देशमुख

दुष्टात्म्यांची उपकृती नको थोर नाही म्हणोत—कात्रे

अव्हेरात्रे खलक्रण; बरी सज्जनांची उपेक्षा—बोरकर

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रणद्धि

स्त्रीचें प्रेमी हृदय विहीं जें फुलाचे समान

जावें प्राया झणि गळुनि त्या ठेवि आशा धरून—देशमुख

स्त्रीचें प्रेमी हृदय हळवें पुष्पसें विप्रयोगी

आशाबंधाविण न कुणिही सांवरी त्याजलागी—कात्रे

स्त्रीचें प्रेमी हृदय विहीं पुष्पसें ये गळाय

आशाबंधावरिच बहुधा लागतें सावराया—बोरकर

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः

आभारतें विसरत नसे क्षुद्रही आश्रयाला

येतां मित्र स्मरण न कसे त्यापरी श्रेष्ठशीला—देशमुख

कष्टी मित्रा विमुख न कधीं आठवूनी भलाई

लोकां सामान्यहि, मग असा उच्च तो केंवि होई—कात्रे

आल्या मित्रा मुख न चुकवी, क्षुद्रही पांग फेडी

या थोराची किति मग कथू स्नेह-आतिथ्य-गोडी—बोरकर

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय

संपन्नाची महति, अवघे रिक्त ते तुच्छ होती—देशमुख
निःसाराळा कुणि न पुसती मान देती समृद्धा—कात्रे
संपन्नांना वजन असते, खंगलेल्यास पांग—बोरकर

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम्

आर्तत्राणें खचित सुफला संपदा उत्तमांच्या—देशमुख
थोरांचें तें विभव असतें दीनदुःखें हराया—कात्रे
थोरांचे रे धन वरसतें देत आर्ता निवारा—बोरकर

यांतील सरस-नीरस ठरवणे काहीसे व्यक्तिगत अभिरुचीवर
अवलंबून राहिल. मला स्वतःला कात्रे आणि बोरकर यांचे अनुवाद
सरस वाटतात.

मेघदूतात कालिदासाने काही रेखीव शब्दचित्रे निर्माण केली
आहेत. रेखा, रंग, गती, आकृती, चित्रमयता अशा अनेक दृष्टींनी
त्यांत विलक्षण सौंदर्य आहे. त्यातील काहींचा बोरकरांनी केलेला
अनुवाद कसा आहे या जिज्ञासेने आपण ती ती स्थळे पाहू लागलो
तर बहुतेक ठिकाणी बोरकरांच्या समर्पक अनुवादाने मोठे समाधान
होते. उदाहरणार्थ पुढील चित्रे पाहा—

वल्मीकाग्राह्णुनि मिसळुनी कोवळे रत्नराग
वाटे ये हा वर उसळुनी इंद्रचापांगभाग
तेणें श्यामा तनुस तुझिया लाभुनी ओप खूप
पिच्छे त्याला दिसशिल दुजा विष्णुसा गोपरूप
पक्वार्थीं जो भरुनि उजळी अंग अंगीं सुवर्ण
तच्छृंगीं तूं वसशिल जर्धीं स्निग्ध-केशांगवर्ण
पृथ्वीचा त्या स्तन समजुनी रम्य कृष्णाग्र गौर
स्वर्गींची रे अमरमिथुनें तोषवीतील नेत्र
तूं आल्यानें धवलतिल रे कुंपणें केवडयांनी
नीडोद्योगें घुमतिल पर्यां वृक्ष काक-स्वरांनी

भारें काळीं वनतिल वनें जांभळीचीं पिकून
 सोडाय्याची वघतिल घडी हंस देशा दशार्ण
 टाकी शंभू भुजगवल्या, गौरिला हात देतो
 क्रीडाशैलीं जिवलगपणें जेधवां चालवीतो
 हो सामोरा थिजवुनि तनू भक्तिभावें गड्या तूं
 गौरीसाठीं रचित झुलता रत्नसोपानसेतू
 शेलाटी जी अतिक्रशकटी, षोडशी पुष्टवक्षी
 त्रिंबोष्टश्री सुभगदशना निम्ननाभी मृगाक्षी
 पुष्टश्रोणीस्तनधनगुणे मंद चाले, झुके ती
 ब्रह्मयाने कीं प्रथम युवती सर्जिली सिद्ध हस्तीं

संस्कृतमधून जसेच्या तसे उचललेले तत्सम शब्द, ध्वनिपरिवर्तन
 होऊन आलेले संस्कृतोद्भव शब्द आणि खास देशी किंवा द्रविड
 भाषांमधून आलेले शब्द यांच्या निधीतून चातुर्यानि शब्द निवडणे,
 कुशालाईने त्यांचे बंध तयार करणे आणि अनुवादातील भाषेचे
 स्वरूप तरीही निखळ मराठी वाटेल असे ठेवणे यांमध्ये कवीच्या
 कळाशीची कसोटी लागते. अशा कामी प्रादेशिक शब्दसंपत्तीमधील
 अनघड आणि अपरिचित शब्द वापरण्याच्या आपल्या हौसेला
 कवीने मुरड घालावयास हवी. ना. ग. गोरे यांनी मात्र बुद्धिपुरःसर
 खास कोकणातले शब्द वापरले आहेत. 'मुडा' म्हणजे संघात,
 'आडी' म्हणजे डोंगराचा उतार इत्यादी शब्द वापरण्याचा गोच्यांनी
 हव्यासच धरलेला आहे. याबद्दल त्यांचे कौतुक कविवर्य ग. दि.
 माडगूळकर यांनी वसंत पटवर्धनकृत मेघानुवादाच्या प्रस्तावनेत
 केलेले आहे. कवितेच्या प्रासादिक स्वरूपात असे शब्द खड्यांसारखे
 वाटतात असे मला वाटते. रेशमी दुकूलही सुंदर असते आणि
 कांबळेही सुंदर असते. पण रेशमी दुकूलावर कांबळ्याचे पुंजके बरे
 दिसत नाहीत. बोरकरांच्या अनुवादात 'हुपणे' म्हणजे ओलांडणे,
 'ओप' म्हणजे तेज, 'हलदू', 'उलगणे', 'मुजरत'—मुद्दाम,
 'रुमड'—औदुंबर, 'पाज'—जिना, 'साळीक'—कमळ, 'वई'
 —कुंपण, 'यादस्त'—आठवण असे शब्द येतात. त्यांचे अर्थही

शेवटी दिलेले आहेत. पण एवढी सोय केली म्हणून सुख होते थोडेच ? कदाचित अनुवादाचे सौंदर्य वाढणारी ही गालबोटे कवीने जाणूनबुजून लावली असतील.

मेघदूत हे बोद्धनचाद्धन एक आव्हान आहे हे सुरुवातीसच मी सूचित केले आहे. सुंदर रसील्या आव्हानांचा मुकाबला करणे ही विदग्ध रसिकांची अवीट गोडीची क्रीडा आहे. ही क्रीडा आयुष्यभर संपत नाही. 'माघे मेघे वयो गतम्' असे म्हणणाऱ्या रसिकाचा तरी अभिप्राय हाच आहे. आपल्या लाडक्या मेघदूताचा अनुवाद करित असताना भल्याभल्यांच्या प्रयत्नात हीण कसे राहिले आहे, ते पाहात राहणे आणि त्या निमित्ताने मूळ मेघदूतामधील ती ती सौंदर्ये आवडीने चुंफत राहणे हा धीमंतांचा एक षोक आहे. मग कोठे तरी कधीतरी मेघदूत-प्रेमिकांचा अड्डा जमतो आणि मेघानुवादाच्या मीमांसेचे मद्य सारे प्रेमिक अलकेतल्या यक्षांसारखेच चवीने लहान लहान घुटके घेत आस्वादत राहतात. यापुढे वा. म. बोरकरांच्या या अनुवादामुळे अशा मैफिलींची रंगत अधिकच वाढणार आहे. मेघदूताशी घेतलेल्या श्रौवीत आपली हार अटळ असते हे आजवरच्या सर्व अनुवादकांनी, रसलोलुप पंडितांनी मान्यच केलेले आहे. बोरकर देखील आपली हार कबूल करतील, हे मला माहीत आहे. हे प्रकरण थोडे प्रेमकलहासारखेच आहे. हार खाण्यातही मोठा आनंदच आहे. हे प्रेमाचे युद्ध लढण्यातच कृतार्थता आहे, जिंकण्यात नाही.

कविवर्य बोरकरांच्या तुलनेत मी सर्वतोपरी लहान आहे हे मी जाणतो. त्यांची बरोबरी मी करतो ती फक्त एकाच गोष्टीत— कवितेवरच्या प्रेमात, आणि मुख्यतः मेघदूतावरच्या प्रेमात. हे अंतरीचे नाते ओळखूनच आपल्या अनुवादाला प्रस्तावना लिहिण्याची त्यांनी मला आज्ञा केली. कैक शतके चालत आलेल्या आणि चालणार असणाऱ्या मेघदूत क्लवाचे दोघेही भेंवर, या नात्याने मी त्यांची आज्ञा मानली. पण मी पडलो मुलखाचा ढिसाळ ढकलकाम्या. आजचे काम शक्यतो उद्यावर टाकावे हे ब्रीदवाक्य

मानणारा. खरे तर बोरकरांनी या प्रस्तावनेची आशा कधीच सोडून दिलेली होती. ते कौक वर्षे माझ्या प्रस्तावनेसाठी हटून बसले आणि थकले. हा अनुवाद उशीरा प्रसिद्ध होण्यालाही सर्वस्वी मीच कारणीभूत आहे. खरे तर माझ्या पुरस्काराची किंवा प्रस्तावनेची गरज न बोरकरांना न वाचकांना. पण आता प्रस्तावना न लिहिल्यास माझ्या ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ कविभिन्नाशी मी बेइमान झाल्यासारखे होईल आणि त्यामुळे येणारी अपराधी भावना माझा पिच्छा सोडणार नाही या जाणिवेने मी माझा आळस झटकला आणि धारिष्ट्याने थोडा वाचाळपणा केला. सहृदय आणि उदार मनाच्या रसिकांनी तेवढा स्वपवून ध्यावा, अशी प्रार्थना आहे.

वसंत वापट

पूर्वमेघ

१

कोणा यक्षाकडुनि घडुनी कांहि कर्तव्यदोष
स्वामीशापें सखिविरहिं तो गुंतला एक वर्ष
कंठी अस्तप्रभ दिवस तो रामगिर्याश्रमांत
सीतास्नानें जल शुचि जिथें, वृक्ष छायाद्र दाट

२

शैलीं त्या तो प्रणयि इतुका कांहि मासांत भागे
कीं स्वर्णाचिं बलय गळुनी कोपरा थेट लागे
आषाढाच्या प्रथम दिवशीं टेकला अद्रिरेखे
दंताघाती समद गजसा देखणा मेघ देखे

३

उत्कंठेने कनकपतिचा दास कष्टें पुढें ये
अश्रू पोटीं गिळुनि, घडि तो चिंतनाक्रांत राहे
होती चित्तीं विचल सुखिही पाहतां मेघ जेथें
कंठक्षेमातुर सखि दुरी कोण त्याची दशा ते !

४

धाडूं कांते कुशल, भिडल्या श्रावणीं धीर द्याया
या भावें तो फुलुनि सजला त्याजला आळवाया
वाही ताजीं कुटजकुसुमें कल्पिल्या अर्घ्यदानें
बोले शब्द स्मितमधुरसे स्वागताच्या मित्रानें

५

धूमज्योती पवन सलिलें सांठल्या मेघ कोठें !
आणि ज्ञानेंद्रियपट्टु जिवें न्यायची गोष्ट कोठें !
औत्सुक्यें तो अवगणुनि हें आळवी त्यास भावें
कामार्ताना जड अजड हें भान नोहे स्वभावें

६

येशी वंशा क्षितिविदितशा पुष्करावर्तकांच्या
इंद्राचा तूं सचिव वरिशी वांछिल्या रूपवेषा
दुर्दैवी मी रमणिविही आळवीतो, धनेशा !
अन्हेरावें खलक्रण; बरी सज्जनांची उपेक्षा

७

तप्तांचि तूं कणव जलदा ! प्रीतिसंदेश नेई
स्वामीक्रोधें सखिविलग मी पोळतां येथ पाही
यक्षेशाच्या नगर अलके जा जिथें हर्म्यकेंद्रे
बाह्योद्यानीं हर उजळुनी क्षालितो भालचंद्रें

८

वातारूढा ! बघतिल तुला कुंतलाग्रें करानें
उंचावोनी पथिकवनिता स्निग्ध आश्वासनानें
तूं येतां रे कवण विरही विस्मरेल प्रियेला ?
माझ्या ऐसा खचित न कुणी दास होऊनि ठेला

९

संथें पंथें स्ववश पवनासंगतीं चालताना
वामांगानें. धुमतिल तुझ्या चातकानंद ताना
गर्भाधानस्मृति उमलुनी व्योमलेखा बलाका
स्वांगें बंधो रचितिल तुला कंठरेखा सुरेखा

१०

अंतीं तूतें खचित वहिनी एकनिष्ठा दिसेल
वेळोंवेळीं दिन गणुनि जी सावरी जीववेळ
स्त्रीचें प्रेमी हृदय विरहीं पुष्पसं ये गळाय
आशाबंधा वरिच बहुधा लागतें सांवराया

११

आळंब्यांनी फुलवुनि करी सुप्रसू जो धरेतें
त्या त्वद्घोषा श्रवणसुभगा ऐकुनी फुल्ल चित्तें
पाथेयाला विसकिसलयें घेतले मानसार्थी
कैलासान्ताप्रत तुज नर्भी हंस होतील साथी

१२

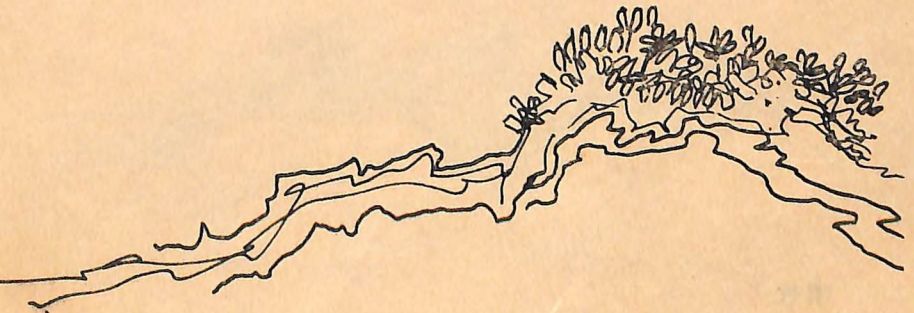
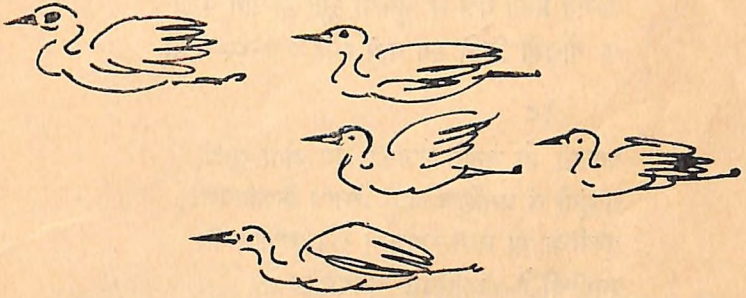
आर्लिगोनी जिवलग गिरी तुंग हा नीघ, भद्रा !
अंकी ज्याच्या रघुपतिपदें रेखिल्या बंध मुद्रा
जेव्हां जेव्हां विरह सरुनी त्या मिळे भेट तूझी
दाळी तेव्हां गहिवरुनि तो आसवें उष्ण ताजीं

१३

आधीं ऐकें सुखद तुज जो मार्ग सांगेन सोपा
त्या मागोनी परिस जलदा ! श्राव्य माझ्या निरोपा
व्यावा पंथीं श्रमुनि शिणतां शैलशृंगीं विसावा
स्रोतींचा नी कवळ हलका भागतां आकळावा

१४

नेई वारा गिरिशिखर का या भ्रमें सिद्धमुग्धा
देखों जातां मुख उचलुनी विस्मिता नेत्रबद्धा
जा वेतांचें वन लुपुनि तूं लीलया उत्तरेतें
शुंडाघाती चुकवुनि सवें मानल्या दिग्गजांतें

१५

वल्मीकाप्राहुनि मिसळुनी कोवळे रत्नराग
वाटे ये हा वर उसळुनी इंद्रचापांग भाग
तेणें श्यामा तनुस तुझिया लामुनी ओप रूप
पिच्छे ल्याला दिसशिल दुजा विष्णुसा गोपरूप

१६

भ्रूलीला ज्या कृषिवलवधू नेणती कांहि जाल्या
भोळ्या भावें तुजसि बघतां आर्जवें अन्नदात्या
मालक्षेत्रीं चढुनि कसिल्या गंध भूमीवरून
डावा थोडा वळुन झणिं जा उत्तरेला निघून

१७

मार्गीं दावानल विझवुनी पावतां क्लेश कष्ट
आनंदानें धरिल तुजला मस्तकीं आम्रकूट
आल्या मित्रा मुख न चुकवी क्षुद्र ही पांग फेडी
या थोराची किति मग कथूं स्नेह-आतिथ्य-गोडी

१८

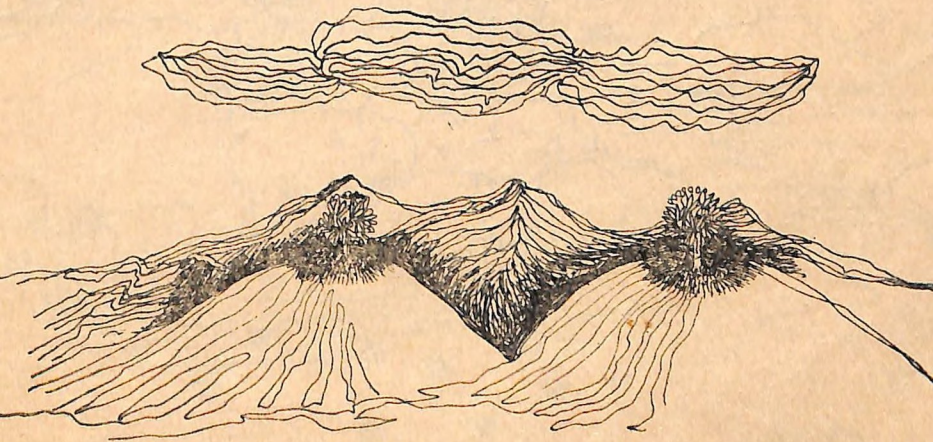
पद्माश्रीं जो भरुनि उजळी अंग अंगीं सुवर्ण
तळुंगीं तूं वसशिल जर्धीं स्निग्ध केशांगवर्ण
पृथ्वीचा त्या स्तन समजुनी रम्य कृष्णाग्र गौर
स्वर्गींचीं रे अमरमिथुनें तोषवीतील नेत्र

१९

जेथें कुंजीं रमति शबरी स्वल्प तूं थांव तेथ
वर्षावान्तीं त्वरित पुढचा लंघुनी जाई पंथ
वारे विंध्याचलपदिं दिसे अश्मखंडें विशीर्ण
भासे फेनें करिवरिल जी पत्रवल्ली प्रसन्न

२०

जंवूकुंजीं स्थिर जल तिचें प्राशुनी पुष्ट होई
तेथें त्याला वनगजमदें उग्र सौगंध येई
अंतःसारा ! कवण पवना भार तोलेल सांग
संपन्नांना वजन असतें, खंगलेल्यांस पांग

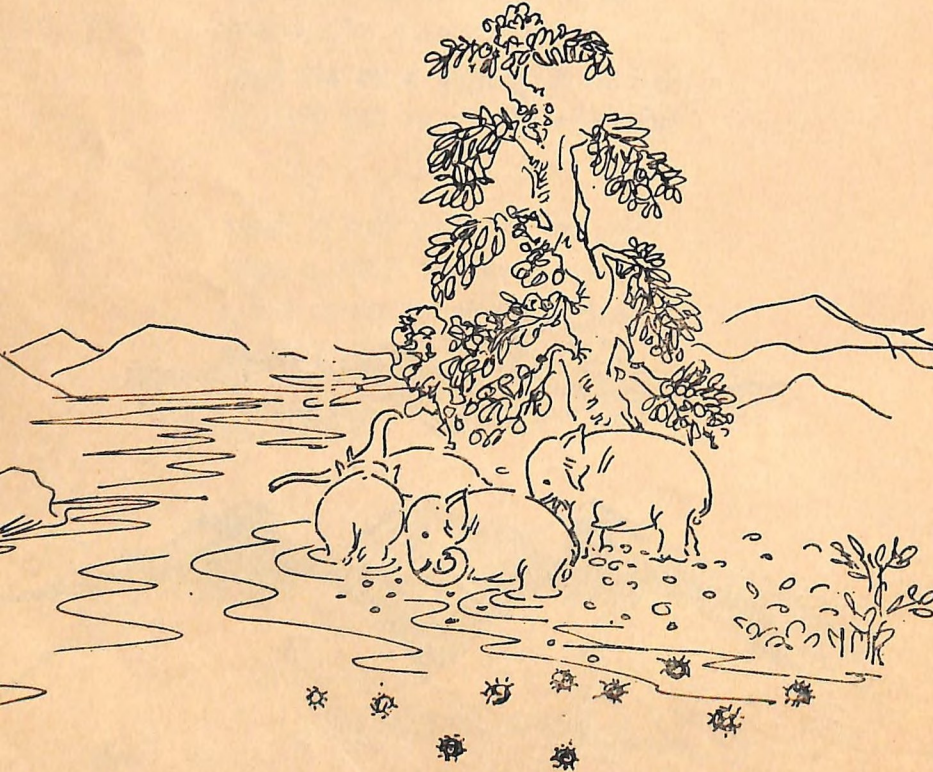

२१

हल्दूपुष्पें बघत हिरव्या-केशरी केसरांचीं
ओल्या जागीं खुडित कुसुमें रानरंभावळीचीं
शितोड्यांनीं तव उचलला मत्त मृद्गंध घेत
सारंगांचा कळप तुजला जात दावील पंथ

२२

वर्षाविंदुग्रहण चतुरां चातकां देखताना
माळा झाल्या कुशल बगळ्या मोजुनी दाविताना
त्वद्गर्जेनें भिउनि ललना अंग आळिंगितील
या लोभानें सहज तुजला सिद्ध सत्कारतील

२३

माझ्यासाठीं जरि जिवलग्गा ! फार केलीस घाई
शैलीं शैलीं कुकुभिं भरल्या वेळ मोडेल कांहीं
आर्तालापी नयन-मिजले मोर येतां समोर
निर्धारिनें निसट तिथला शर्थ साधून थोर

२४

तू आल्यानें धवलतिल रे कुंपणें केवड्यांनीं
नीडोद्योगें घुमतिल पथीं वृक्ष काक-स्वरांनीं
भारें काळीं वनतिल वनें जांभळींचीं पिकून
सोडाय्याची वघतिल घडी हंस देशा दशार्ण

२५

दिग्विख्याता तदिय विदिशा राजधानीस जातां
क्रामार्तींची फलपरिणती शुद्ध येईल हाता
वेत्रा, कांठीं परिसुनि तुझा नाद, दाटेल ओठीं
भ्रभंगानें मुख विनटतां सेव्य होईल मोठी

२६

नी चैर्नामा गिरिवर जरा टेक विश्रांतिसाठीं
व्हावी ल्याच्या तनुवर झणीं फुल्लु कादंब-दाटी
पण्यांगींच्या रतिपरिमलें धुंद तेथील गुंफा
रे पौरांच्या प्रगटिती सवें यौवनोद्दाम वाफा

२७

विश्रांतीचे क्षण उलगतां शैलजेच्या कडेनें
जातां जाळ्या भिजव जुड्या कोवळ्या सिंचनानें
घर्मे गालीं, सुमन खुडितां, कुंडलें उत्पलांचीं
बावों जातां क्षणच वदनें झांकळीं माळिणींचीं

२८

जा वाटेनें मुजरत तिढ्या वांकड्या उत्तरेच्या
उज्जैनीच्या रसनिपुण घे पाहुनी सौध-गच्छ्या
विद्युन्नाट्यें चकित लिथले नेत्र पौरांगनांचे
आस्वादाया चुकसि जरि तूं जाण दुर्भाग्य साचें

२९

वीचिक्षोभें कटितट जिचा गर्द रंगे विहंगीं
जातां दावी अडखळत जी नाभि आवर्तभंगीं
ती निर्विध्या उरिं भरुनि घे मोकळ्या संगदानें
प्यारां देती वचन पहिलें अंगना विभ्रमानें

३०

रे त्वत्पश्चात् नदि विरहिणी वालुनी एकत्रेणीं
कांतीनें ती फिकट गळल्या कांठच्या जीर्णपर्णीं
भाग्यें भेटे समज, विरहें जाहली क्षीण ऐसी
सोडी जेणें निज कृशपणा वाग ऐसा तियेशी

३१

ज्येष्ठां-तोडां उदयन-कथा जाण तेथें अवंती
उज्जैनीच्या विभवनगरा आठवें देइं भेटी
क्षीणें पुण्यें जगिं उतरले श्रेष्ठ जे दीप्तिवंत
तत्पुण्यांशें जणुं उगवला दिव्य स्वर्गांश येथ

३२

प्रातःकालीं धुमवित फिरे कूजितें सारसांचीं
गोंजारोनी स्फुटित कमलां खेलवी गंधवीची
वारी ग्लानी सुरत सरतां लाघवानें स्त्रियांची
क्षिप्रा-वारा प्रियतमचसा, चाटुता और त्याची

३३

शंखां, शिंपां मिति नच तिथें तन्मणी मोतिहार
पाचू मोठे गवत-हिरवे, पोवळ्यांचे प्रकार
ऐशा रत्नोज्ज्वले विपिणिचें भाग्य वाटे बघोनी
आतां रत्नाकर-घरिं उरे फक्त निस्तेज पाणी

३४

प्रद्योताच्या मुलिस हरिलें वत्सराजें इथेंच
तालारण्या तदिय चढलें स्वर्ण तेंही इथेंच
हत्ती त्याचा नलगिरि पळे तोडुनी खांव येथें
या गोष्टींनीं बहु रिझविते जाणते पाहुण्यांतें

३५

काया जाळ्यांतुनि भरिल रे कामिनी-केशधूप
नृत्यानंदें भवनशिखिही प्रेम देतील खूप
हो ताजा तूं निरखित फुलां गंधलेल्या हवेच्या
तैशा पादावलि उमटल्या लाडल्या लाल ओल्या

३६

कालीशाचें प्रथम तिथलें गांठ रे पुण्यधाम
तत्कंठाशीं सर करित हो रुद्रभृत्याभिराम
गंधा-स्नानीं रत रमणिंच्या तित्त गंधें सगंध
कुंजोद्यानां कुवलय-सखा डोलवी वात मंद

३७

संध्ये आधीं जरि जळधरा ! मंदिरा पोचलास
तिष्ठारवें तूं कनक रविचा मावळे जो न भास
सायं पूजारति-समयिं हो दुंदुभी तूं हराचा
ध्वन्योद्वारा वर न दुसरा याहुनी धन्यतेचा

३८

लीलानृत्यां किणकिणरवें मेखला वाजताना
रत्नस्रावी कनक मुठिंचीं चामरें ढाळताना
वेद्यांच्या तूं नखपदिं नवे सांडुनी गार थेंव
ध्यावे त्यांचे भ्रमरततिसे कृष्ण दृक्पात लांब

रे उद्वाहुद्रुमवनशिरीं मंडलाकार घेई
 संध्यारगें अभिनव असें रक्तजास्वंद होई
 देई रुद्रा अजित भिजलें तांडवाला गजाचें
 फेडीं भावें स्तिमित सतिच्या पारणें लोचनांचें

४०

जाती जेव्हां रमणसदना योषिता वाढरातीं
 काळोखाला सुइहि न रुते गाढल्या रागरस्तीं
 दात्रीं विद्युत् जणुं निक्किंची मंदशी सोनरेघ
 घोषें ओघें नच भिववितां तत्पदां आण वेग

४१

झोपीं गेले भवनशिखरीं पारवे थांब तेथे
 कांता विद्युत् अतिविलसनं जेधवां श्रांत होते
 होता सूर्योदय पुनरपी राहिला मार्ग घेई
 मोठे कालक्षय न करिती घेतल्या मित्रकार्यो

४२

प्रेमी आसूं पुशित असती तेधवां खंडितांचे
 माघारे रे दंब निपटण्या भानुही पप्रिनीचे
 तेव्हां त्याला मुळिं न चुकतां वाट तू देइं शीघ्र
 वेळीं ऐशा कर अडवितां खास कोपेल फार

४३

गंभीरेचें उदक असतें चित्त जैसें प्रसन्न
व्हावें तीतें सहजसुभगा बिंबभावे प्रसन्न
मीनाक्षीचे सितकुमुदसे मत्स्यरूपी कटाक्ष
जाणें त्यांची क्षिति न करितां ना सजे सज्जनास

४४

त्या पुष्टेचा जलपट निळा फेडितां तूं नितंबीं
तो सांभाळूं वघत असतां वेत्रशाखावळंबी
तत्संगीं तूं रमशिल गड्या होत लंबायमान
मुक्तोरुची चव गवसतां काय सोडील कोण ?

४५

धारानृत्यां भुइवरुन जो वाहतो गंधवारा
शुंडारंध्रध्वनित बनतो हत्तिचा गार चारा
आणी पाडा रुमड वनिचे लीलया गर्द धुंद
देवाद्रीला वळशिल जधीं साथ देईल मंद

४६

होईं तेथें कुसुमघन तूं नांदतो स्कंद जेथें
न्हाणीं त्यातें नवलसुमनें व्योमगंगोद-शीतें
भालेंदूनें सुरपतिदला रक्षिण्या अस्त्रसज्ज
हव्याग्नीच्या मुखे रविहुनी ठेविलें दिव्य तेज

४७

सादावोनी गिरिघनरवे नान्चवीं मोर त्याचा
न्हातां भासे हरशशिकरीं मोतिया डोलियांचा
पदमस्पर्धी ब्रुतिवलयसें सांडतां पीस तेथें
पुत्रस्नेहें श्रवणपुटिं तें खोवुं दे अंबिकेतें

४८

पूजेअन्तीं पुढति सरतां, नेत वीणा सुरम्य
त्वन्मागतिं त्यजिल सरिच्या भीतिनें सिद्ध युग्म
तेथें मित्रा ! उतरुनि जरा थांब चर्मण्वतीशां
ती गोयसोद्भव सुरनदी रंतिपुण्योद-राशी

४९

प्याया जेव्हां नवजल तिचें लीलया वाकशील
चातुर्यानें वरुनि हरिचा चोरिला वर्ण नील
मुक्तामालेंतिल धरणिचा मानुनी इंद्रनील
आकाशांचे अमर फिरते वांकुनी पाहतील

५०

जा लंघोनी नदि दशपुरा, मात्र थांबू नको रे
डोळे मोठे निपुण तिथल्या नारिंचे भारणारे
भ्रूलिलेनें जधि उचळिती पापण्या कृष्णशार
कुंदक्षेपावरिल गमतो भृंगलीलाप्रकार

५१

ब्रह्मावर्ता तलगत वहा गार घालीत छाया
जे क्षत्रांतें परमगति दे तें कुरुक्षेत्र ध्याया
गांडीवानें नृपमुखशतें ताडिलीं अर्जुनानें
त्वद्वृष्टीच्या कमलमुखिंच्या तीव्र धारांप्रमाणें

५२

कृष्णासाठीं हलधर जिथें युद्ध सोडून गेला
कान्तानेत्रोन्मदिर मधुचा टाकुनी तेविं पेला
पी जें सारस्वतजल पितां तो उरीं शुद्ध झाला
शुद्धीनें त्या उरशिल तदा फक्त वर्णांत काळा

५३

तेथोनी जा मग कनखला, जेथ शैलेशराज
त्यागें होते सगरतनयां जान्हवी स्वर्गपाज
वाटे फेनें खिजवित हंसे रुष्ट गौरीस तेथें
वेंघाळोनी शशि शिवजटा आपुल्या ऊर्मिहस्तें

५४

थोडें शुभ्रोदक जर तुला वाटलें तेथ प्यावें
पश्चाद्भागा उभवुनि नर्भी दिग्गजाकार व्हावें
स्रोती छाया तव तरळतां खास वाटेल भासें
गंगा येथें चुकुनि यमुनासंगमा पावलीसें

५५

केल्या ज्याच्या सुरभित शिला नाभिगंधें मृगांनीं
गंगास्रोतोद्गम अचल जो गौरकांती हिमानी
तटवृंगीं तूं शिणुनि वसतां गौरवें शोभशील
जैसा ओला चिखल-डिफळा नंदिशृंगावरील

५६

झंझावातें वर घसटुनी पेटतां देवदार
गोपुच्छांनीं जळत वणवा वाढतां दुर्निवार
सारा अद्री शमव झणिं तूं लोटुनी लक्ष धारा
थोरांचें रे धन वरसतें देत आर्ता निवारा

५७

वाटे गेले शरभ जर का उग्र घेऊन होड
गारांनीं ते धट पिटुन तूं तत्क्षणीं खोड मोड
सर्वांगांनीं शिकतिल धडा मोडतां हातपाय
' खर्चू नव्हे कुवत न चले जेथ कांहीं उपाय '

५८

तेथें दावी अनुपम शिला पादमुद्रा हराची
घालीं फेरा नमुनि तिजला देख घे योगियांची
सारां पापें त्वरित हरिते आपुल्या दर्शनानें
अंतीं त्यांना शिवगणपदीं स्थापिते निश्चयानें

५९

वेळू जेव्हां पवन भरुनी छेडिती गोड गाणां
गाती जेव्हां त्रिपुरविजया किन्नरी वृन्दगानीं
तेव्हां तंही घुमव अपुला कंदरांनी मृदंग
संगीतानें परिणत करीं शंभू-कीर्ति-प्रसंग

६०

शैलेंद्राच्या उतरत कडा देख त्याचे विशेष
क्रौंचद्वारीं भृगुपतिपथीं हंससा घे प्रवेश
लंबाकारें तिरकसपणें चाल तूं उत्तरेला
हो विष्णूची जणुं बलिशिरीं श्यामला पादलीला

६१

जा कैलासा गिरि सहज जो आरसा अप्सरांला
ज्याला खांद्यावरि उचलितां रावणा घाम आला
शृंगें त्याचीं गगनसरिंचीं साळकें अभ्रकाचीं
तुंगें हास्यें गमति थिजली तांडवी त्र्यंबकाचीं

६२

आहे त्याची विमल सुषमा गोरटी हस्तिदंती
ओली ओली नितळ तवही काजळी कृष्णकांती
तुम्हां दोघां बघुनि जुळले विस्मयी प्रेक्षकाला
वाटूं दे रे हळधर, निळा पांघरी रम्य शेला

६३

टाकी शंभू भूजगवलया, गौरिला हात देतो
क्रीडाशैलीं जिवलगपणें जेधवां चालवीतो
हो सामोरा थिजवुन तनू भक्तिभावे गड्या तू
गौरीसाठीं रचित झुलता रत्नसोपान सेतू

६४

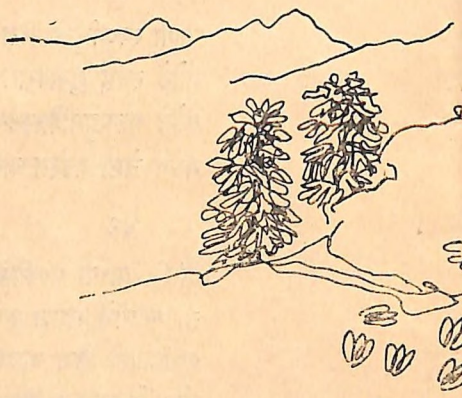
जेव्हां अंगीं रुपित वलयें अप्सरा नित्यहर्षी
ग्रीष्मोपायीं करितिल तुला यंत्रधाराप्रवर्षी
त्यांच्या चेष्टांमधुनि सुटणें दिव्य वाटेल मोठें
उद्धोषानें दचकवुनि त्यां सत्वरी जाइं नेटें

६५

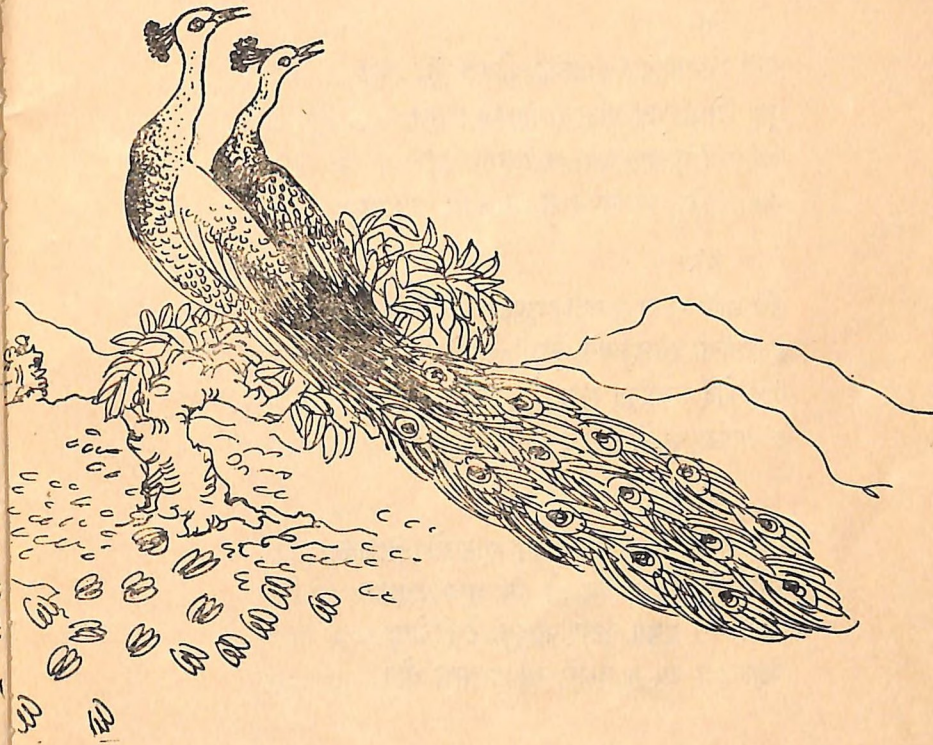
पाणी स्वर्णांबुजभरित घे प्राशुनी मानसाचें
कोठें स्नेहें मुखवसन हो श्रांत ऐरावताचें
कोठें कल्पद्रुमकिसलया गोड गोंजार थोडें
नाना चेष्टा करित जलदा ! भोग शैलेंद्र लाडें

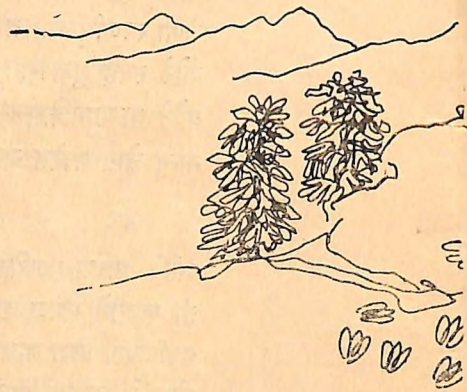
६६

अंकीं त्याच्या प्रणयिनिचशी ढाळली स्रोतवख
ती खात्रीनें समज अलका सौधसमृद्धिचित्र
वर्षाकाळीं निज कचतटीं सांवळे मेघ माली
मोत्यांचे त्वक्कण विणुनि ती गोड घालील जाळी

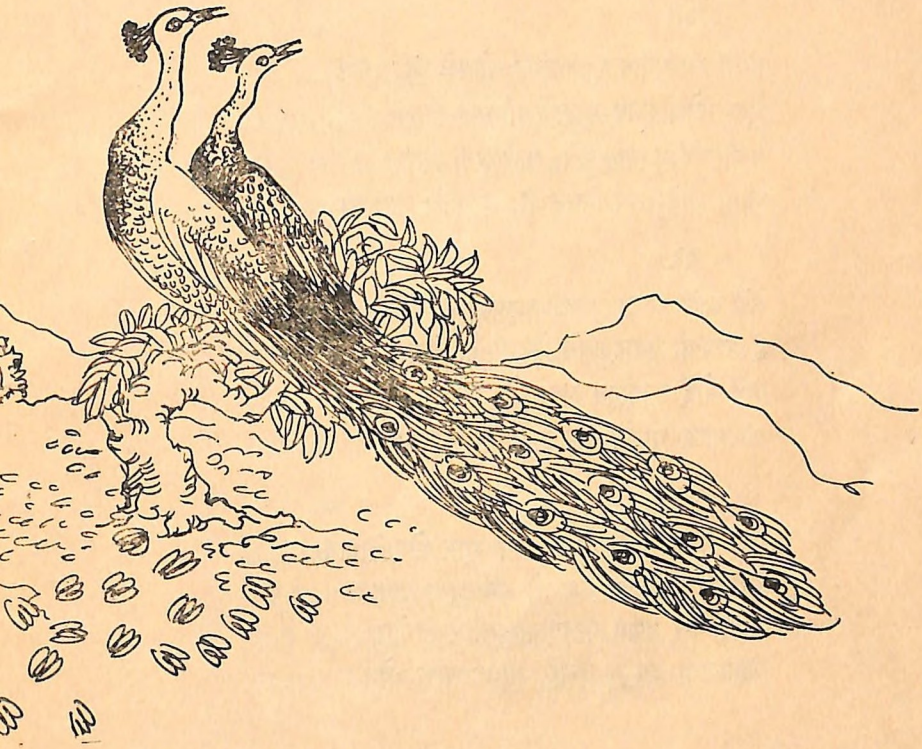

उत्तरमेघ

उत्तरमेघ

६७

तेथें वाडे प्रगटिति तुझे रम्य सारे विशेष
पाण्यावाणी स्फटिक मुड्चे, भेदिती अंतरीक्ष
चित्रश्रेणी गगनधनुशा, कामिनी दामिनीशा
परुवाजाची लय उचलिते स्निग्ध संगीत घोषा

६८

हातीं लीलाकमल, अलकीं कोवळे कुंद ताजे
मुद्रा लोघ्रोद्भव-मुक्करजें गौरतेजें विराजे
वेणीमध्यें कुरवक नवें, कर्णयुग्मीं शिरीष
भांगां नीवें, तव निपजजी, हा तिथें नारिवेष

६९

तेथें झाडें सतत फुलतीं पट्टपदीं गुंजलेलीं
हंसालींचीं शतदलवनें नेहमीं वेष्टिलेलीं
पंखें मोदें उजळित सदा मोर पाळांव गाती
अंधाराला पुसुनि हंसती नेहमी चांदराती

७०

येथें डोळां न च जळ कधीं मुक्त मोदाशिवाय
शृंगाराचा ज्वरच; पण तो मीलनाचा उपाय
नाहीं येथें प्रणय कलहावांचुनी रे वियोग
यक्षालागीं वय न दुसरें, यौवनाचाच भोग

७१

येथें गच्छ्या स्फटिकभुड्या विंबती तारकांनीं
होती भार्यासह रत सुखीं यक्ष नाना तऱ्हांनीं
घेती स्वादे सुरतरुसुरा चेतवी जी अनंग
वत्संगीतध्वनिपरि सुखा साथ देती मृदंग

७२

येथें मंदाकिनिवरुनि रे वाहती गार वारे
मंदाराचे तटवटपही साउली घालणारे
क्रीडा रत्नें कनकपुलिनीं आंकण्या शोधण्याची
चाले ज्यांनीं सुरहि भुलती त्या सुखी यक्षजांची

७३

चापल्यानें रमण साखिचे फेडिती क्षौम बंध
लाजेनें त्या अधिकच तदा होउनी लाल बुंद
वायां वेगे उधळिति बुका मालवाया शलाका
लजाभ्रातिक्षणिं विसरुनी दीपिका रत्नशाखा

७४

प्रासादाग्रीं पवन जलदां चित्रशालेंत नेतो
तेथें त्यांच्या नवजलकणें रंग भंगून जातो
तेव्हां जाळ्यांतुनि निसटती मेघ ते घाबरून
धूमाकारा निपुण वरितां जाति अंगीं चुरून

७५

तूं गेल्यानें सहज फुलते चांदणी मध्यरात
ओथंबोनी गळति छतिचे लोंबते चंद्रकांत
त्या थेंबांनीं मिठि सदळल्या कामिनी कोमलांगी
कामक्रीडाश्रम विसरुनी तुष्टती अंतरंगीं

७६

ऐश्वर्याला क्षय न असले यक्ष कामी विलासी
जाती भोगास्तव अनुदिनीं दूर विभ्राजवासीं
रंभांना ते निजगुजकथा सांगता दंग होती
वित्तेशाच्या घुमत असतां घोषगंधर्वगीती

७७

मंदाराचीं गळुनि अलकीं-माळिलीं पुष्पपणें
तैशां कर्णांतिल कुवलये घाडनें चालल्यानें
जाळ्या कंठे उतट उरिंचे भंगुनी मोतियांचे
प्रातःकाळीं पथ उमगती रात्रगामी स्त्रियांचे

७८

साक्षात् शंभू धनपतिसखा राहतो या भयानें
बुद्ध्या येथें भ्रमर धनुतें त्यागिलें मन्मथानें
त्याची सारी पण निपुणता लक्ष्यवेधी कटाक्षी
कामी जीवां विकल करुनी साधिती व्यंकटाक्षी

५९

वस्त्रं नाना, मधुहि नयनां विभ्रमादेश-देणा
पुष्पे पणें नवलपरिचीं भूषणें आणि नाना
पायांसाठीं सुभग अळिता वेषभूषा विशेष
देतो सारें सहज ललनां एकला कल्पवृक्ष

८०

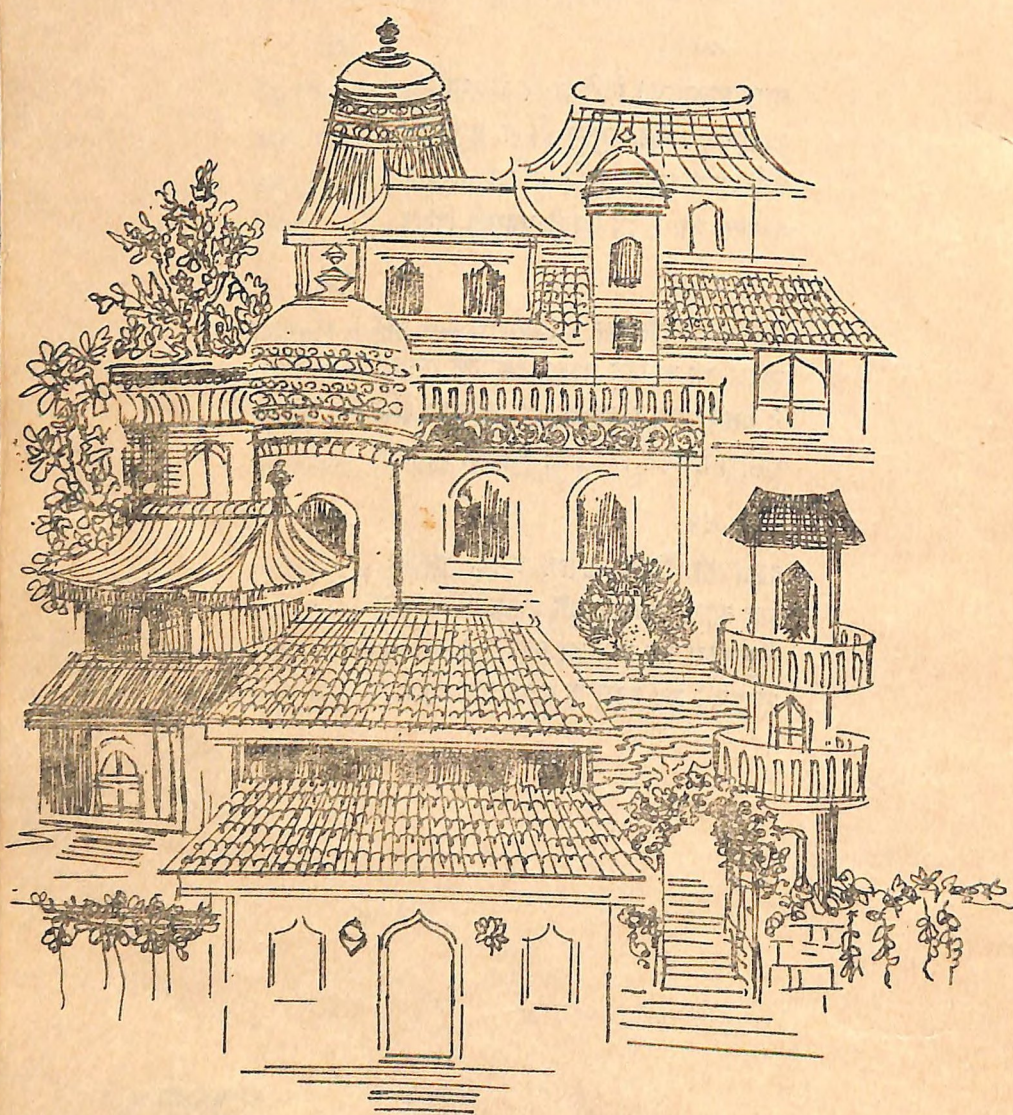
राजागाराजवळुनि दिसे उत्तरे गेह माझे
लांबोनीही गगन धनुशा तोरणें जें विराजे
देतो हातीं लवुनि सुमनें बाल मंदार वृक्ष
मत्कांता ज्या जपत असते पुत्रभावे विशेष

८१

तेथें आहे स्फटिकसर ज्या पाचुचे दीर्घ घाट
सौवर्णाच्या स्फुटित कमला काजळी रत्नदेठ
तूं येतांही नच विचकतां हंस न्हातील तेथें
संतोषानें, निज निकटच्या त्यागुनी मानसातें

८२

कांठीं क्रीडाशिखर सखिचें लाडकें इंद्रनील
वेढा त्याला कनककदली घालिती शैत्यशील
विद्युत्क्रीडा तव वधुनिया आठवे रे मला तें
एकाएकीं मग हृदय हें घाबरें फार होतें

८३

कोरांटीच्या सुबक वड्या ताटवा माधवीचा
रक्ताशोकासम वकुलही हालत्या पालवीचा
इच्छा एका वरद सखिचा आदळो पाय डावा
अन्या तृष्णा वदनमधुचा घोट प्याया मिळावा

८४

ताज्या वेळहुनिही हिरव्या रत्नवेदांत वद्ध
आहे मध्यें रफटिकफळिची दंडिका हेमशुद्ध
मत्कांतेच्या श्रवुनि चुटवया नाचणारा समोर
सायंकाळीं तिजवर वसे त्वत्सखा नील मोर

८५

चिन्हें ध्यानीं धरुनि सदया ! सर्व ही प्रेमधर्में
गेहा माझ्या वळख वधुनी द्वारिंचीं शंखपद्मों
सध्या माझ्या अदय विरहें म्ळान झालें असेल
सूर्यास्तींचें कमल फुलतें सांग कैसें उरेल ?

८६

जाया खालीं गजकुमरसा सानुला शीघ्र होई
व्रीडाशैलीं प्रथम कथिल्या स्वल्प विश्राम घेई
विद्युत्क्षी रुचिर फिरवी थेट अंतर्गृहांत
पंक्ती जैशी सुभग विलसे काजव्यांची प्रशांत

शेलाटी जी अतिकृशकटी, षोडशी, पुष्टवक्षी
 विंबोष्ठश्री, सुभगदशना, निम्ननाभी, मृगाक्षी
 पुष्टश्रोणी स्तनधनगुणें मंदचाले, झुके ती
 ब्रह्मव्यानें कीं प्रथम युवती सर्जिली सिद्ध हस्तीं

मोठी अल्पाक्षरकुशल जी जीव माझा दुजा कीं
 एकाकी जी मजविण पतीवेगळी चक्रवाकी
 उत्कंठेनें दिन ढकळितां पोर झाली असेल
 जावी जेवीं बदलुनि हिंवां कोवळी पद्मवेल

तन्नेत्रांना रडुनी रडुनी सूज आली असेल
 उण्णोश्वासें विटुनि जिवणी शुष्क झाली दिसेल
 वाटे अर्धें मुख करतलीं ग्रासिलें केशपाशी
 लावी साध्वी खचित विधुसें अभ्रवासी उदासी

तेथें मित्रा ! बघशिल तिला मग्न देवार्चनांत
 मूर्ती माझी विरहकृश वा कल्पुनी रेखण्यांत
 गोष्टी किंवा करित अपुल्या बोलक्या सारिकेशीं
 ' का स्वामीतें स्मरसि रसिके ? ' तंही त्यां लाडकीशी

९१

वीणेच्या वा पुशित भिजल्या नेत्रधारांत तारा
मन्नामाचीं स्वरचित पदें गातसे म्लानवस्त्रा
ज्यांच्या ओळी घटवुनि तिनें गायिल्या कैक वेळां
भोळी त्यांचे स्वर विसरते सांचुनी तोय डोळां

९२

किंवा मोजी दिवस उरले खंतिचे तीव्र तापें
नेमें नित्यापरि गणुनियां उंबऱ्यांतील पुष्पें
किंवा चित्रां पुढिल विणिते संगसंकल्प माळा
लागे प्रायः रमणविरहीं अंगनां हाच चाळा

९३

कार्मीं धार्मीं सल विसरुनी सारिते दीस सारा
अर्ध्या रात्रीं सलच पण तें आणितें दुःख भारा
सौधीं तेव्हां भुइवरच त्या जागत्या त्वत्सखीतें
मत्संदेशें सुखव खिडकी मागुनी फुल्ल चित्रें

९४

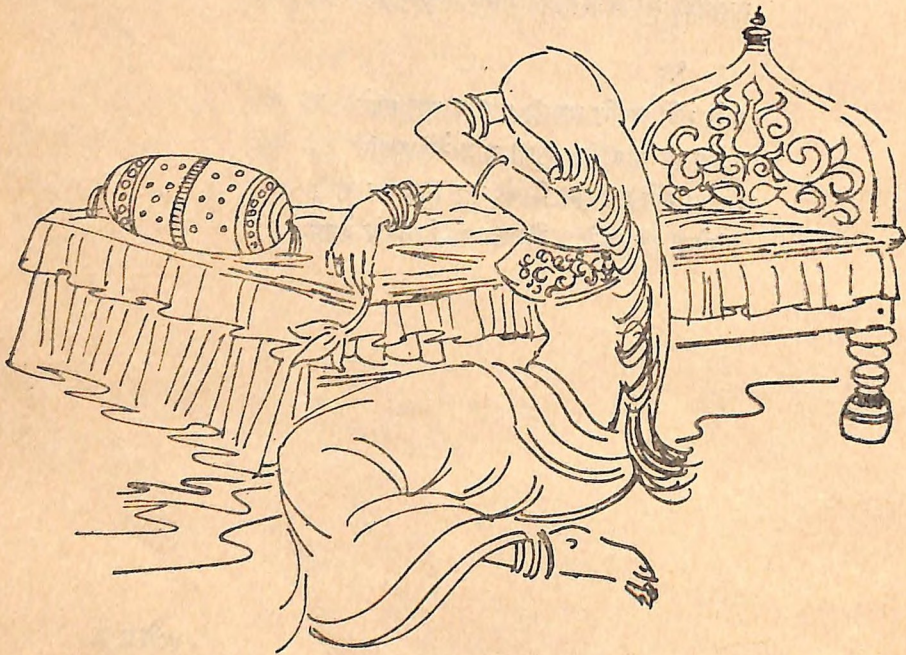
तीतें तेथें बघुनि बसली पाठ लावून खाटे
पूर्वेला ही म्हणशिल सुनी कोर टेके पहांटे
माइया संगें क्षणसम जिची रात्र सौख्यांत गेली
लांबोनी ती छळिल तिजला खंगलेल्याच वेळीं

९५

डोळां जाळीमधिल दिसतां गार ओले सुधांशु
यादस्तीर्नीं हटतिल झणां त्यांत सांटून आंसू
अभ्रें येतां स्थलकमलिनी जाग वा नीज नेणे
तैशी तेव्हां वरिल गति ती पापण्या भारल्यानें

९६

साध्या स्नानें लहरति जिचे कोरडे केश गाली
उण्णोच्छ्रासं जिवणिहि जिची पोळुनी वाळलेली
स्वप्नीं बावी रति म्हणुनि मी, झोप आणूं वघेल
तेव्हां नेत्रां उदक तिचिया रोधितां नावरेल

१७

बांधी कांता विरह घटिके फूल वर्जून वेणी
वारी गालांवरुनि अति जी वाढलेल्या नखांनीं
शापान्तीं ती प्रमुदित मनें संथ मी सोडवीन
सारे गुंते उकळुनि तिचे केश मी विंचरीन

१८

श्रीणांगी ती सकल अपुलीं भूषणें वर्जिलेली
लोटी शय्येवरि निजतनू रंजली गांजलेली
डोळ्यांना ती खचित तुझिया शीघ्र आणील पाणी
आर्द्राचिं रे हृदय बहुधा शुद्ध कारुण्यखाणी

१९

ठावा मातें हृदयिं सखिच्या केवढा प्रेम ठेवा
नी जो माझ्या प्रथम विरहीं क्लेश झाला असावा
नाही माझी वटवट मुळीं गावया भाग्य माझे
साक्षित्वानें पटतिल तुला बोललों शब्द जे जे

१००

डोळा डावा अलकिं अडला, आंचवे काजळा जो
मद्यस्वादा मुकुनि विसरे व्यंजनेची कला जो
त्वत्सान्निध्ये स्फुरुनि झणि तो सौह्यभावे लवेल
मीनक्षोभें शतदल निलें घेतसे जेविं डोल

१०१

संगातीं जी सजलकदली स्तंभशी गौर गोल
संतोषें मी चुरित बसलों पुष्ट मांडी विलोल
मुक्ताजालापरि मम नखां आंचवे जी अदेंवें
मांडी डावी स्फुरण घडुनी कंप पावेल भावें

१०२

भाग्यें निद्रावश जर तुला तेघवां आढळे ती
तिष्ठार्वें तूं ख न करितां वेळ कांहीं निवान्तीं
स्वप्नें मातें धरुनि असतां गाढ आळिंगनांत
सौर्यां अध्यावरच सखिचे हात सांडूं नयेत

१०३

थंडाव्यानें उठविसि जसा कोवळ्या मालतीला
तैसा सिग्धानिल फिरवुनी जाग आणी तियेला
आश्चर्यानें नयन खिलतां मानिनीचे गवाक्षीं
धैर्यें विद्युत्पति ! मधु रवें बोल ऐसें तियेशीं

१०४

आहें मी गे जलद सुभगे ! ह्रत्सखा त्वत्पतीचा
आलों येथें जपत हृदयीं प्रीतिसंदेश त्याचा
श्रांतां पांथां विरहिदयिता-वेणि-मोक्षानुरांना
देतो घोषें स्मरण घरचें, चालना पावलांना

१०५

उत्कंठेनें पवनतनया पाहिलें जानकीनें
सत्काराया उचलिल मुखा मत्सखी त्याप्रमाणें
भाषा सारी परिसिल तुझी आणुनी प्राण कार्नीं
खीला भेटीहुनि लव उणी कान्तसंदेशवाणी

१०६

आयुष्मंता ! सदय हृदया ! श्रेय ध्यावें मदर्थ
सांगावें कीं सहचर तुझा रामगिर्याश्रमस्थ
त्वक्षेमानें विरहि पुशितो नेहमी आर्त भावें
कष्टी जीवां कठिण समयीं हेंच आधीं पुसावें

१०७

अंगांगां तो अतिकृश तसा नित्य सोत्कंठ तस
ओळां पाणी, विकल हृदयां, उष्ण निःश्वासयुक्त
दुर्दैवाचा अडसर मधें आडवा ठाकल्यानें
कल्पोनी गे समगति तुझी क्षेम देतो मनानें

१०८

सांगावें जे उघड तुज गे संगतीं मैत्रिणींच्या
सांगायाचा मुजरतच जो स्पर्शलोभें मुखाच्या
त्याच्या नेत्रांश्रुतिपुढुनि तूं पावतां आज कोप
धाडी माझ्याकडुनि तुज जो ऐक आतां निरोप

१०९

वेलीमध्ये तव तनु, मृगीदृष्टिपातीं कटाक्ष
चंद्रां मुद्रा, उजळ शिखिच्या बर्हिभारांत केश
भ्रूलिलाही तव निरखितो वाहिनीच्या तरंगीं
एकाच्याही परि नच पुरें भामिनी ! साम्य अंगीं

११०

तूं रुष्टा, मी शरण चरणीं, रेखण्या चित्र ऐसें
वैसू जातां निवडुनि शिळा आणि गेरु प्रयासें
डोळां पाणी भरभरुनिया झांकले दृष्टिधर्म
चित्रीं सुद्धां युति घडुं न दे, हें असें दुष्ट कर्म

१११

स्वप्नां तूं गे चुकुनि दिसतां, क्षेम द्याया क्षणांत
आकाशां मी खचितच वृथा फेंकितो क्षीण हात
वेडी माझी स्थिति वचुनियां देवताही वनांत
मोठ्या मोत्यांसम किसलयां आंसवें टाळतात

११२

येतां वारे हिमगिरिदुनी दक्षिणेच्या दिशेनें
न्हाले गंधें किसलयगुणें देवदारु द्रवानें
त्यांना सुद्धां हृदयिं धरितो मानुनी एक वेळ
मार्गीं त्यांना गुणवति तुझा स्पर्श झाला असेल

११३

वाटे जावो विरुनि पळशी दीर्घ ही काळरात्र
होवो उष्णातप सुखद तो राहुनी लेशमात्र
ऐसे वेडे नवस करितों नेहमी चंचलाक्षी
तेणें मातें विरह पण हा अग्निसा नित्य भक्षी

११४

चित्तीं भावी रचित इमले मी मला धीर देतों
तंही चित्ता स्थिर कर शुभे ! शाप माझा मिटे तो
येतें कोणा सतत सुख गे दुःख वा दीन वाणे ?
होते खालीवर सखि ! दशा चक्रनेमिक्रमानें

११५

विष्णू शेषावरुनि उठतां शाप लोपेल पार
जिदीनें तूं अजुनि उरले मास हे चार सार
आकांक्षा ज्या प्रखर विरहीं बांधिल्या मानसांत
फेडूं आम्ही शरद ऋतुच्या धुंदल्या चांदण्यांत

११६

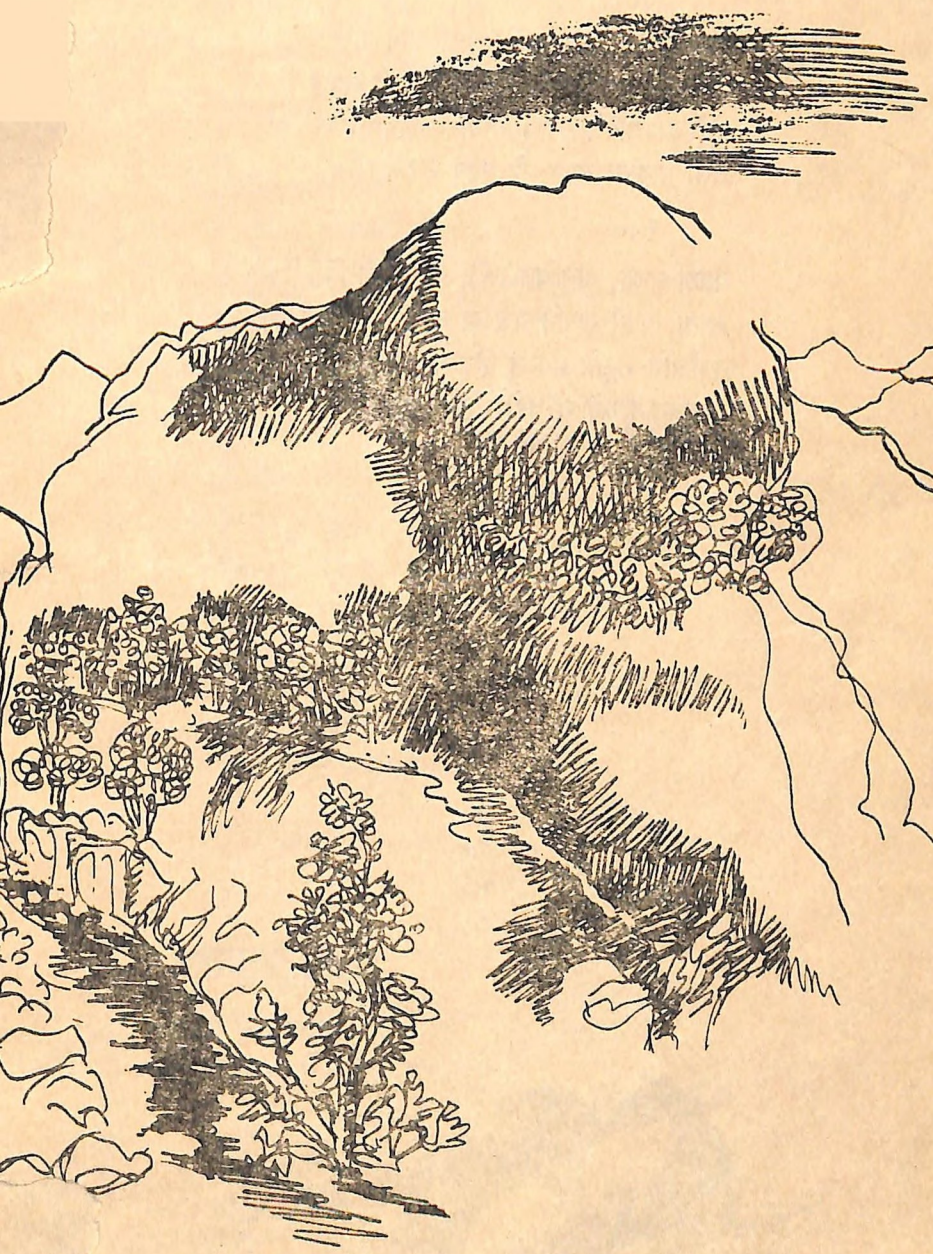
कंठक्षेमीं निजुनि असतां मंचकीं एक दीस
स्कंधीं माझ्या मुसमुसत तूं जागुनी स्पुंदलीस
लाडें कोडें बहूत पुशितां हांसुनी बोललीस
' द्वाडा ! स्वप्नां तुज वधितलें तोषितां वेगळीस '

११७

या संकेते कुशल सखये जाण तं, सोड शोका
डंका वाजो कितिहि, मनिं तूं लेश घेई न शंका
नेणें कां गे म्हणति विरहीं स्नेह आटून जातो
वाटे भोगा मुकुनि उलटा प्रेमसमृद्ध होतो

११८

आश्वासोनी प्रथम विरहीं यापरी त्वत्सखीते
नंदिक्रीडाचल त्यजुनि तूं मागुता धांव येथें
संकेतार्था कुशल सखिचें घेउनी पाव साह्या
प्रातः कुंदासम गलित या जीविता सांवराया

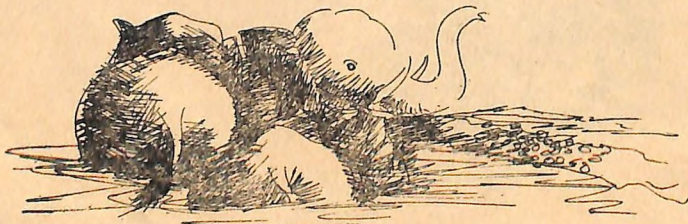

११९

संतोषानें उचलशिलना बंधुचा कार्यभार ?
जाणें मी रे कुलिन तव हे मौन, नोहे नकार !
होते शब्दाविण तुजमुळें चातकां तोयलब्धी
देती प्रत्युत्तर सुजन जे कार्य नेऊन सिद्धी

१२०

पाळीं माझी, अनुचित जरी, आग्रहाची विनंती
भ्राता, कष्टी गणुनि मज वा आणुनी कीव चित्तीं
वर्षाश्रीनें नटुनि मग तूं हिंड वा इष्ट देशीं
ताटातूट क्षणहि न घडो रे तुझी दामिनीशीं

मेघदूतांत आलेल्या कोकणी शब्दांचे अर्थ

हुपणें—ओलांडणें

वावणें—कोमेजणें

आळंबें—पावसाळ्यांत उगवणारी छत्री

मुजरत—मुदाम

रूमड—औदुंबर

पाज—जिना

डिफळा—ढेकूळ

घसटणें—घासणें

तिरकस—तिरका

साळकें—छोटीं कमळें

देणा—देणारा

यादस्त—आठवण

तिष्ठणें—वाट पाहात थांबणें

REFBK-0023038

REFBK-0023038

